

ישעיה ח. הדרי / ירושלים

התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק

פתיחה

כל ימיו שאף הרב להתגשמותו של רעיון נעלה: החייאת הרגש והדעה הישראלים בקרב בני-העם. מאמין היה, כי לכשתבוא התעוררות זאת, תתגלה עצמיותה הפנימית של האומה, שהיא תנאי יסודי לגאולתה.

כל ימיו עמל הרב למימושו של רעיון זה על-ידי התזאת דרכי-הגשמה וביצוע ממשי של התכנית. "המקצועות הרוחניים שבתורה מוכרחים הם שיעבדו, ובאותו המרץ שנעבדו ושצריכים להיעבד המקצועות המעשיים שלה — זהו הלא פתגמי העתיק",¹ "על-כן אין לשער כמה גדולה היא החובה עכשיו על גדולי תלמידי-החכם מים, וכל מי שיש לו כשרון ונטייה לדברים רוחניים נשגבים, לקבוע עיקר הלימוד והעיון במרומי החכמה האלהית";² "דווקא תלמידי-החכמים גדולים — דווקא הם ראויים הם להורות ולהודיע, שאין הלימוד של מה ששייך למחשבה ולרגש דבר צראי וטפל — כי אם עיקר יסוד החיים";³ "ועיקר הגדולה של הדברים שיהיו מסויי-מים ומבוררים עם גדלם, רחבם והיקפם".⁴

הרב עצמו היה נאה דורש ונאה מקיים. הספרות שהשאיר אחריו רחבה היא, ואם כי עדיין גנזים בכתבי-יד חלקים גדולים מיצירתו, יש בחלק הנדפס להורות כיצד עסק הוא בדברים הרוחניים.

אולם אירעה לה, למשנתו של הרב, משהו מוזר. שועלים קטנים חיבלו בכרם. לא רבים השכילו לעמוד על שיטתו וגישתו, ולאחר רפרוף קל בספריו פסקו: דברי שירה הם, הרגשות ומליצות שמלבד גדולה שירית אין בהם ולא כלום. ויש שהודו במקצת כי אכן ישנה מחשבה בדברים, אבל מעורפלת ומטושטשת; אלה ואלה באו לכלל טעות מחמת עצלות וחוסר-יגיעה שהיתה בהם. דבר זה, שהתעסק בו אותו צדיק התאמץ לשרשו מן הלבבות — נכשלו בו הללו. כמה יגיעות יגע הרב כדי להוציא מלבם של השטחיים, שלא שירה גרידא כאן אלא

1 אגרות הראיה וע"ע אגרות ס' תסג.

2 עקבי האצן, עמ' נב.

3 שם נד.

4 שם ת.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק 231

דברי הגות פנימיים — ולא עלתה בידו. ואף היום אפשר עוד לפגוש רבים ש"בקורת" להם מן המוכן: "ספרי הרב — דברי מליצה".

שטחיות זו היתה אף בעוכריה של שיטת הרב בבעיות ההזזה. יחסו לתקומתם של ישראל לא נתפס כחוליה במסכת כללית — שאותה לא טרחו להבין — ויצא המשפט המעוקל על ציונותו של הרב וצ"ל שגרם לכמה וכמה קלקולים.

דומה שורש הרעה נעוץ בצורה החיצונית של הדברים שנכתבו בלשון חזון, רבדים-רבדים, ולא בצורת סוגיות סביב נושאים מרכזיים. אכן, גם אלה שסודרו בצורה שיטתית "יזקקים להעמקת העיון המדויק", להסברת הדברים ולהשוואתם עם שיטות מחשבה מקבילות ונוגדות.

קיים הרושם שאם כה ייעשה לה למחשבת הרב ולמשנתו — שתהא מסויימת ומבוררת (כדברי הרב עצמו) — תצא מכלל הרגשות ומליצות, תיסתר הטענה השטחית על אוויריותה, ומוניטין שלה בפי כל יהא: בסיסיות, יסודיות שיטתית, שאמנם כתר של שירה עומד על גביהם, כי "השירה היא ההשגה היותר חודרת, יותר פנימית במעמקי מהות המושג, מה שאי-אפשר כלל להשגה הפרונית", מכל-מקום שירה זו אינה צוררת את "ההלכה" המוצקה, אלא היא מעלתה ומחזירתה לתפיסת הלב הפנימית — ל"אובנתא דליבא".

כדבר שקרה לכלל תורתו של הרב קרה לפרט. אף ספרו "אורות-התשובה" לא נמלט מגור דינם של "המבקרים" למיניהם. מעטים עסקו בדבר, ומועט מן המועט נכתב על כך.⁵ והמעניין שבדבר, שרוב המתעסקים הם דווקא מעבר מזה של המחנה, כאלה שתורת הרב בעבורם היא אך חומר למחקר לענות בו, ולא תורת וזים המורה את דרך המעשה.

ואף כי הנושא של "אורות-התשובה" קרוב מאוד למוחם וללבם של תלמידי-החכמים, שהודות לזרמים השונים של תנועת-המוסר נסללו בפנימיותם מסילות להגות ולמחשבה — לא דשו בו, לא ניסו להתעמק בו, ופטרוהו במשפט אופייני: "תורת הרב קוק". ברם, בזמן האחרון קמו למחשבה המקורית-הפנימית גואלים הן בארץ הן בגולה. גדולי המדריכים הרחנניים ניפנו והיפנו את לבות תלמידיהם אל חלקי התורה המוחזרים בשטחי המחשבה והעיון — וראה זה פלא, הזרע עלה יפה. תורת העיון הפנימי קנתה לבבות, רכשה נפשות, התרבו המתעסקים והמעיינים בה — ועדיין העתיד הגדול לפניה.

דומה שהגיע גם הזמן לברר ולפרסם את תורתו של הארי שבחבורת הרועים הרוח-

5 כתר תורה, וע"ע אזכרה ח"א במאמרו של ד"ר וולפסברג.

6 הרב סטרליץ ז"ל, במסתו היסודית: "התשובה בתפיסתו של רבנו" — ב"אזכרה" ח"א, דן אך ב"תמציתית-תמצית" של הדברים. סרו"פ ש. ה. ברנמן ב"הארץ" (12 אוקטובר 1948) "מות ואלמות במשנת הרב". נ. רוטנשטריך במאמר "על משנתו הדתית-פילוסופית" — מאזנים תש"ו, שנכנס לספרו "המחשבה היהודית בעת החדשה" ח"ב. "דרך ההשואה והשיבה".

ניים — מרן הראי"ה קוק זצ"ל. כי כאמור אין נקודת-מוצאו הרגשנות, אלא המחשבת. הרגשת עולמו נבעה מהשקפת עולמו, ולא שירה גרידא יש כאן, אלא שיטה.⁷ ועלה במחשבה, שראוי לפתוח את הסדרה על הסוגיות השונות שבמשנתו של הרב, ב"אורות-התשובה", שאין לך קרוב יותר ממושג התשובה ללבם של צעירי תלמידי-החכמים שבדור, מתוך תקווה ותפילה לביורור מקיף של מחשבת בעל ה"אורות", בעיה. "אורות התשובה" צריכים לימוד בלי גבול... (מדברי הרב ז'א)

לאחר שנתמנה הרב קוק כרבה של יפו בשנת תרס"ד, חידש חידוש גדול. נגד המקובל עד אז חשב שיש מקום לשפה משותפת ולדברים אחדים עם הפועלים-החלוצים שעסקו בבניין הארץ ופרקו מעליהם עול תורה — חשב ועשה. בא במגע אישי אתם, פנה אליהם במכתבים והשתמש בכל דרכי-ההשפעה להעריף עליהם מטל האורה. וכל כך למה? כי האמן האמין הרב שבמוקדם או במאוחר תבוא התשובה, בדור זה או בדורות הבאים; וסבור היה שבמקל גועס, במלחמת שלום יעלה בידו לסייע לגילוי של האור הגדול.

ואף במחנה המאמינים, שבו נתגלו פרצות בשטח החינוכיות הדתית, ראה את התשו"ב כהכרחית. על-ידי התעמקות והתבוננות יסודית במצב ההווה, גמלה בלבו של הרב האמונה בקרבתה של התשובה ובכלליותה. "ואם יבוא אדם לחדש דברים עליונים בעסקי התשובה בזמן הזה, ואל דברת קץ המגולה ואור הישועה הזורחה לא יביט, לא יוכל לכיין שום דבר לאמיתתה של תורת אמת; כי כל זמן מאיר בתכונתו".⁸ הרעיון על התשובה נשתבץ יפה במערכת מחשבתו של הרב, אותן השנים הגדולות תרמ"ח—תרס"ד, שנים ששימש ברבנות בזיימל ובבויוסק, עשו את שלהן. ההתמדה העצומה בתורה לכל מקצועותיה היקנו לרב השקפת-עולם יסודית וכוללת. ובמסכת הכללית הזו נקבע לה לתשובה העיונית והמעשית מקום מכובד ביותר.

באותה תקופה, בשנים הראשונות לכהונתו ביפו, נתפתחה ונשתכללה בלבו המח"שבה על דבר התשובה. ואת אשר הגתה רוחו חפץ להעלות על ספר. "הנגי מוצא עצמי בוטה לחשוב ולדבר תמיד רק על אודותה, וכל רעיונותי רק בה הם מרוכזים".⁹ נראה שבפגישה שהתקיימה בין הרב להר"מ חרל"פ לפני ר"ח אלול תרע"א, סיפר הרב לתלמידו על התוכנית לחיבור "אגרת-התשובה", שכן במכתב מר"ח אלול תרע"א כותב הרב: "ע"ד אגרת התשובה, גדולה מאוד היא תשוקתי לזכות להכינה ולסדרה כראוי. אבל לפי ערך גדולת העניין כן רבו המניעות".¹⁰ ואמנם היו המניעות גדולות מאוד, בעסקי ציבור ובעסקי היישוב והיה העולם חסר

7 עי' "סיג" תשרי תש"ג "מבוא לאורות הקודש" למו"ר הרב דוד כהן, וע"ע "שערים" לי. הלפסברג עמ' ז. 7 א עיין בהקדמת הרב מ. נריה לאוה"ת הוצאת בני-ע.

8 אגרות הראי"ה סימן שעת. 9 הקדמת אורות התשובה. 10 אמרות שער.

אורה של תשובה: "ואולם מה דאבה לבבי על אשר עוד אינו מוצא לעת-עתה את היכולת להפיק זממו על דבר אגרת התשובה, שבאמת לפי שהאיר לנו הדר"ג (=הדרת גאונו) במכתבו, את תורף הפרטים הצריכים להתברר באגרת התשובה, כמה יפעת אור ואבוקת דעת היה מזריח זה על עולמנו — התשובה"¹¹.

רק שלושת הפרקים הראשונים נכתבו כסדרם וכמתכונתם על-ידי הרב, את שאר הפרקים ליקט בנו, הרב צ"י קוק שליט"א, מתוך כתבים מתקופות שונות שנאגדו כולם לספר אחד בשם "אורות-התשובה" שיצא לאור בערב שנת תרפ"ה, בהוצאה שנייה לאחר פטירת הרב בתרצ"ו ובהוצאה שלישית בתשט"ו ע"י ארגון בני-עקיבא בתוספת כותרות הערות וניקוד.

הדברים נכתבו לא כשעשוע ספרותי או כיצירה אמנותית אלא תוך כדי "מלחמה פנימית כשרוח חזקה דוחפת אותי לדבר על דבר התשובה", ודחיפה פנימית זו היא כל כך עד "שכל חולשה בעולם לא תוכל לפטרני מתיביעתי הפנימית"¹².

אם כי ספר זה הוא היחידי שנושאו הוא התשובה, הרי אף בשאר כתביו נמצאים מאמרים על ערכי התשובה וכלליה, ולצורך הבהרת משנת התשובה אשר לרב גשת" מש בכלל: "דברי תורה עניים במקום אחד, ועשירים במקום אחר". ואם משנתו של הרב נקיה היא ובהירה, ואחדות שולטת בכל חזריה, הרי דבריו ב"אורות-התשובה" — קב ונקי הם, וכשמם כן הם: אורות. האור הוא הנשמה הפנימית בעולמות, הוא קיים אם כי איננו נתפס בחושינו¹³.

האור הוא יסוד משנתו של הרב — ההסתכלות הפנימית. כל נושא שהרב דן בו, נבחן מבחינתו הפנימית, מבחינת האור שבו: אורות הקודש¹⁴, אורות ישראל, אורות התורה, אורות התשובה — "הבט על האורות בתוכיותם"¹⁵.

ומעלה יתירה ל"אורות התשובה", שכן אמר הרב:
"אורות-התשובה עמלתי בו הרבה, מי שיסתכל בו כהוגן ימצא אור בכל מלה ומלה"¹⁶.

תוכנית הרב היא לדבר על ערך התשובה ועל הגשמתה בחיי הפרט והכלל. דומה שהרב היה הראשון שדיבר על תשובת הכלל לפרטיה, ועל מה שחשוב יותר: על הגשמתה בחיים.

עיון בכתבי הרב יעמידנו על שלוש תשובות: תשובת העולם, תשובת האדם ותשו"ב בת ישראל, שבכללותן הן תשובת ההווייה.

11 ר' יעקב משה חרל"ם במכתבו מי' באלול לרב. נדפס ב"הדריים" עמ' כא.

12 הקדמת אורות-התשובה.

13 השחה כוזרי מאמר ב ס"י גז: "אור הלכות יותר דק ומעולה מאור הראות".

14 ע"י חכמת הקודש, ע' שד, שיא, שיג.

15 שם סג.

16 ע"י אגרות הראיה סימן שעה, ועיין בהקדמת הרב גריה להוצאת בני-ע.

תשובת העולם

ההווייה וההתהוות

מחלוקת רבתי נטושה מימי קדם בעולם המחשבה הפילוסופי סביב בעיית התווייה וההתהוות. לראשונה בא הניגוד הזה לידי ביטוי בפלוגתא שבין חכמי יוון: האלאטיים הרקליטי. האלאטיים דגלו בפשטות ובאי־השתנות של התווייה, וטענו לשלימות העולם שאינו משתנה לא בהווה ואף לא בעבר ובעתיד. ואילו הרקליט סבור שאין התווייה מתמדת, אלא התהוות מתחלפת ומשתנית לעולם. אין דבר מתמיד בהווייתו, הכל שוטף, הכל שואף מסתירה לסתירה, ואף־על־פי־כן נוצרת הרמוניה נפלאה כזו המת־גלית בעולמנו.

סלע של מחלוקת יסודית זו משמש נקודת־מוצא להתפלגות השיטות הפילוסופיות: אי־ההצלחה להכיר הכרה גמורה ומוחלטת את מהות העולם, מקורה בהיטלטלות הקוסמית — הווייה והתהוות, בהתהוות מקור החווייה הדתית־האישית, ואילו רעיון האלוקות שבעיקר המטפיסי מוצאו בהויה. ולניגוד זה תוצאות נוגדות בתורת הדתות. לצדה של ההווייה, אותה הווייה מושלמת, אחדותית ואין־סופית עומדים גדולי החושבים: אפלטון, אריסטו, דקרט וכו', ואילו מעבר מזה טוענים הרקליט וברגסון לזכותה של ההתהוות, אותה התהוות שביסודה מונחת אידיאה אחת: יצירה, חידוש. האוניברסום חי וגדל מתוך התפתחות של יצירה.

תורה זו, שברגסון היה לה לפה, משתלבת יפה עם התיאוריה של ההתפתחות המס־בירה את העולם כמתפתח ומשתלשל חולייה מתוך חולייה, אלא שברגסון חלוק עליה וסבור, שעולם החומר המתגלה לעינינו הוא הפסולת שביצירה הרוחנית, שיריים חסרי־תוכן ממעשה־היצירה. עיון במשנתו של הראי־ה יגלה לנו מה היה הוא זצ"ל סבור בנדון. "אין העולם דבר עומד על מצב אחד, כי אם הולך ומתפתח"¹. העולם איננו סטאטי אלא דינאמי, ודברי הרב העשירים במקום אחר בהסבר ובהרחבה מבהי־רים יפה את השקפתו. במאמר "התעלות העולם"² דן הרב בבעיית התווייה וההתהוות ולפי הסבריו מוצאות מקום שתי ההנחות: תוויית הבורא והתהוות העולם שמחוצה לו המחפש את הדרך אליו.

"שניות" זו, כביכול, אינה עומדת בניגוד למושג יחודו של האל, כי הרב "מכחיש

1 אורות התשובה, עמ' יד.

2 אורות הקודש חלק ב, מאמר חמישי.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק 235

לגמרי את ישותו של עולם נפרד מאל, ותהי ישות זו אפילו בבחינת התהוות³. כי אין הנברא באשר הוא נברא בעל ממשות כלל ועיקר, הוא חי רק על-ידי השפע האלהי המחיה אותו והרוחפו לקראת שלימותו.

רעיון זה של ה"אחדות הכוללת"⁴, הובע יפה במשפט הראשון שבמאמר: "כל התווייה כלולה היא בנקודה אחת"⁵, מה שפותר את התגשמה ב"הכל-אלהות" (ההש-קפה הפאנתאיאיסטית ששפינוזה היה לה לפה)⁶. ומקיים את ה"כל-באלהות". האלוה-כל נמצא, ואין כל נמצא האלוה. "מה שאינו ניתן לציור השכל, אלא באובנתא דליבא, רזית"⁷.

מה היא איפוא, התהוות זו הנקראת בפינו "עולם"?

"אין התווייה יכולה לקבל את כל עוצם הטוב של המתווה העליון; התווייה החלקית מתמסמסת מרוב טוב, מעוצם החיים, משתברת היא מרוב שאיפתה"⁸; "האלהות נותנת היא לפי כוחה והמקבל מוגבל הוא"⁹. ולמרות שהמקבל מוגבל הוא, אין האלוה-הות נמנעת מלתת לפי מידתה הבלתי-גבולית, אם כי היא גורמת לו שיישבר לגמרי; אלא שעל-ידי תשוקתו "לשוב למקורו הבלתי-גבולי, להתאחד באלוקות, יעשה הנברא את עצמו ויהיה במדרגת השלימות של בורא, ויתעלה ממעל לגבול של נברא"¹⁰, דבר שלא היה אפשרי מבלעדי השפעה שבאה עליו. שפעה זו עשאתהו לעצמאי, לעומד ברשות עצמו, הוא מגיע לשלימות של בורא ויוצר.

"ההוויית מתגלות בתור ירידה מאלהיות לעולמיות, שהיא כמו השפלה ומיתה נוראה"¹¹. נמצא ש"בריאית העולם" לא היתה אלא "הליכת ירידה מלמעלה למטה, ממהות עליונה למהות ירודה ממנה, עד שבאה לירידה היותר שפילה"¹², וירידה זו דרגאית היא, ומשיפעת חיי יצירה אלו המשתפלים בהדרגה נוצרת החמריות. שני כיוונים, איפוא, למהלך. מאצילות עליונה למדרגות נמוכות ממנה עד לנטייה החומרית, ומשם בחזרה למקור. "ואח"כ היא שבה לעלות, והולכת היא ועולה עד העלייה היותר עליונה"¹³. תוך כדי ירידה משתוקקת ה"יצירה העליונה לשוב לימי חוסנה"¹⁴, ואז היא מפסיקה מיירדתה ופונה לעלות; ובדרך עלייתה היא מתחברת

3 פרוש' ברגמן, "הסועל-הצעיר" אלול תש"ט: "משנת הרב קוק"

4 אורות הקודש חלק ב, מאמר שלישי.

5 שם תה.

6 עי' אורות הקודש, עמ' תיג. ועי' "אזכרה" חלק א עמ' קעא.

7 הרב דוד כהן "סיגני" תשרי תש"ג

8 אורות הקודש, עמ' תקמד.

9 ב"אזכרה" חלק א, עמ' רכז מנסה הרב סטרליץ להסביר את מהותה של שבירה זו בהשתלשלות האידיאה האתודותית ממקורה. ועי' אורות הקודש, עמ' תקמט.

10 אורות הקודש, עמ' תקמה.

11 אורות-התשובה, עמ' מז.

12 אורות הקודש, עמ' תקמ.

13 שם.

14 שם תקמב.

עם "המאור העליון", עם כל המדרגות שירדה בהן במהלכה הראשון — הרוחניות, האציליות, השכליות והמוסריות, והתחברות זו, של מדרגה נמוכה עם זו שלמעלה ממנה, יוצרת יצירות נפלאות שיש בהן מן החומריות והרוחניות, וזהו רז נשמת האדם שבה מתגלית "הכבידות הארצית עם השאיפה השמימית המנצחתה"¹⁵.

"ההווייה היא מליאה תמיד תנועה, גשמית ורוחנית, פועלת היא את ערכי חיה מלמעלה למטה בדרך ישרה... ופועלת גם כן מלמטה למעלה, מהפרטים על הכללים, מהתחוננים על העליונים, דוגמא זו אנו רואים באורגניסמוס החי, וברוח האדם, במעמדו הרוחני כשהוא לעצמו, וגם ביחס המשותף שבין הגוף והרוח"¹⁶.

כבר בחייו של הרב עמד על כך הד"ר קמינקא¹⁷ שיש קשר בין עיקרי מחשבתו לבין תורת ברגסון, ואכן הרב עצמו כותב: "תורת ההתפתחות ההולכת וכובשת את העולם כעת, היא מתאמת לרזי עולם של הקבלה יותר מכל התורות הפילוסופיות האחרות"¹⁸, יתר-על-כן, ליחידי סגולה "שמעולם הסתכלו בסדרי השתלשלות דרג-אים אפילו בהווייה הרוחנית" אין הדבר זר "להבין במידת ההשוואה גם כן באופן זה בדבר ההתפתחות החומרית של העולם המוחשי"¹⁹, שראוי הדבר שתהיה התגלותו מתאמת להשתלשלות הרוחנית של ההווייה"²⁰.

כבר כאן עומדים אנו על הבדל ראשון שבין ברגסון לרב. כאמור רואה ברגסון את החומר "כתפנית שכנגד ההתהוות, קפאון, סילוק התהוות, החומר הוא תשישות הנף החיים", ואילו הרב רואה בחומר — "גם במקום האילמות הגמורה הנראית לנו — חיים מפכים. כל מה שיש בכל אטום, ובכל מה שהוא קטן מהם, בכל גיד כל-דהו, קל וחומר בכל דומם מצוייר בצורה, בכל דבר משוכלל איוה שכלול, וקל וחומר עוד יותר בכל האורגאנים, בכל צמח, ובכל חי למינהו — הכל הולך ושוטף, הכל מתעלה"²¹.

ברגסון שראה את הכל באספקלרית ההתהוות — היצירה, לא שייר מקום לנוצר עצמו, שהרי הוא ניגוד ליצירה. "זהרי זו השקפה תמוהה: עולם כביר זה שאנו קול-טים בחושינו — כל זה לא יהא אלא תופעה של לאות, פסולת חדלת-ערך של להט היצירה. כל הטבע האדיר סביבנו, נראה לנו גם אינטואיטיבית, כממשות שיקשה לדחקה לתוך התפקיד הנתון לה על-פי ברגסון"²².

בעייתו של ברגסון — כיצד לשייר את הנוצר בעולם היצירה — התיישבה יפה

15 שם.

16 שם תל. וע"ע "אוכרה" חלק א עמ' קסא: "אל התשובה", שהופיע ב"התור" — תרפ"ו.

17 ע"י אגרות ראייה סימן תצג.

18 אורות הקודש, תקנה.

19 ע"י שם תקס.

20 שם תקנט. וע"ע "תלפיות" שנה ו' חוברת א"ב ניסן תשי"ג: תורת הבריאה ושיטת ההתפתחות.

21 שם תקלג.

22 ולטש בבקרתו על ברגסון — "ברגסון ומשנתו" בהקדמה ל"מבוא למטפיסיקה" עמ' 49.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עם־י משנתו של הרב קוק 237

בתורת הרב. הוא העלה את הנבוא "ממעל לגבול של נבוא" העמידו על ידי כך "במדורת השלימות של בורא, ובוזו יעשה הנבוא את עצמו"²⁵.

נמצא שהרב מסכים עם תורת ההתפתחות בחד, וחולק עליה בחד; מסכים עם עקרון ההתפתחות החומרית וחולק על המיכאניו שבה — חוק מלחמת הקיום העיורת המניעה את ההווייה. וכן מסכים עם ברגסון בהנחה על התפתחות העולם הרוחנית. וחולק עליו בהדגישו שחוק זה חל אף על החומר, דבר הגובע מהסתכלותו האחדותית.

השלימות וההשתלמות

אולם עיקר ההבדל בין דרכו של הרב לדרכו של ברגסון נעוץ בנקודה אחרת. כדי להבין שוני זה עלינו להבהיר שנית את שיטתו של הרב.

בכל התהליך הזה של ירידת ההווייה ועלייתה פועל הרצון שבהווייה, הנדחף להתגלויות חדשות על־ידי ההארה האלוהית. "החפץ אדיר של לאשתאבא בגופא דמלכא, לשוב אל מקור המציאות... נטוע הוא בכל היקום, והוא־הוא הכוח היסודי המגלגל את כל תנועות ההווייה"²⁴ ורצון זה הוא־הוא ההתפתחות המורגשת מלמטה למעלה והוא החזיון של "צעדי התשובה של המצוי כולו"²⁵.

עומדים אנו, איפוא, על משמעות חדשה של מושג התשובה. עד עתה הכרנו את מושג התשובה כמושג שלילי, אשרי האדם שלא נזקק לו, כי הרי התשובה — לפי המקובל — חזרה היא ממעשי העבר וקבלה לעתיד, ואילו מי שעברו נקי מה לו ולתשובה?! ועל אחת כמה וכמה שלא יחסנו מושג זה לעולם — והנה משמיענו הרב כי התשובה היא המהלך של ההווייה כולה בדרכה חזרה למקורה. אולם אין זו חזרה בידיים ריקות. בדרכה היא בונה עולמות חדשים²⁶, יוצרת יצירות חדשות, עולה מדרגא של נבוא לדרגא של בורא, ועל־ידי־כך הולכת השלימות ומשתלמת.

הא כיצד?

הרב מכיר בשני ערכים בשלימות האלהית: שלימות מוחלטה שהכל בה בפועל ואין בה דבר בכח²⁷, ושלימות מתעלה, זו תכונתה של ההווייה ש"עדי־עד לא תחדל מהתעלות"²⁸.

תכונתה של ההווייה להשתלמות באה כדי שהוספת שלימות אף היא לא תחסר בשלימות המוחלטה²⁹. אמנם אפשר לשאול, הרי זהו גופו חסרון בשלימות המוחלטה, אולם הרב בדברו על הטוב המוחלט והטוב המתעלה³⁰ כותב: "שבעצמיות יסוד

23 אורות הקודש, עמ' תקמז.

24 אורות הקודש שפח. פרוש' ברגמן ב"הפועל הצעיר" אלול תש"ט נסה להשחת רעיון זה לרעיון האריסטוטלי של האהבה אל האל הדוחפת את העולם קדימה.

25 שם עמ' תקמ.

26 עי' אורות הראיה סימן תשלז.

27 חכמת הקודש, עמ' תקמט. ועי' שם בטרקים יג — יח.

28 שם תקמט.

29 שם תקנ.

30 שם תעז — תפז.

המניעה יש מעלה עליונה, הראוייה להיות הולמת למושג השלימות העליונה, שהננו יכולים על-כל-פנים לסמן לנו בו איזה רשימה של השלימות המוחלטה³¹.

מציאותו של כוח "ההתעלות התדירית" נחשב כאילו השלימות המוחלטה משתלמת על-ידי ההשתלמות על-כל-פנים "עבודה זו היא צורך גבוה"³².

יש שכפרו ביסוד של השלימות ההולכת ומתעלה³³ והללו נקראים כופרים בעיקר — שפינוזה³⁴, ויש שלא הודו במציאותה של השלימות המוחלטת ש"אין שייך עמה ומצדה שום הוספה והתעלות, מפני שהכל כבר מעולה, שלם וגמור"³⁵ — והללו מקצצים הם בנטיעות — ברגסון.

ידיעה זו על קיומו של היש השלם נעלמה מעיני ברגסון — "זוהי האפילה השרויה בשיטת הפילוסופים המעפילים המודרניים (ברגסון)³⁶.

נוסף לזה קיים עוד הבדל תהומי בין שיטת ברגסון למחשבת הרב. לשיטת ברגסון אין כל בטחון שתהליך התהוות זה יגיע אי-פעם לסיום עליון, בו בזמן שהרב בטוח בכך: "העולם מוכרח הוא לבוא לידי תשובה שלימה"³⁷, כי אף בנידון דידן נאמר: "הכל צפוי והרשות נתונה".

נמצא, אפוא, שעיקר חידושו של הרב במשנת התשובה אשר לו — בהעמידו את מושג התשובה החיובי כמניע את כל ההווייה לקראת שלימותה. ואין כאן קריאת שם חדש גרידא, אלא הוראה באצבע על פעולות היקום שהמצע שלהן — השיבה אל המקור: "על-ידי התשובה — הכל שב לאלוהות, על-ידי מציאות כח התשובה השורר בעולמים כולם — שב הכל ומתקשר במציאות השלימות האלהית, התשובה הכללית היא עליו העולם ותיקונו"³⁸. "התשובה באה משאיפת המציאות כולה להיות יותר טובה ומוזככת, יותר חסונה ומעולה ממה שהיא"³⁹, ומשום כך אמרו חז"ל שהתשובה קדמה לעולם, כי מאחר שכל המטרה האלקית בבריאה היא להעניק שפע אינסופי לבריאה, ושפע זה לא יושג אלא אם כן תעשה הבריאה את דרכה חזרה למקורה, נמצא שרעיון התשובה, אשר "כל מהלך היש בנוי על יסודו"⁴⁰, קדם לעולם המשתכלל והולך⁴¹ ו"טרם שבא החטא, כבר מוכנת התשובה ממנו"⁴².

31 שם תפא.

32 שם תקמח.

33 שם תקנא.

34 ע"י "אזכרה" חלק א עמ' קעא.

35 חכמת הקדוש, תקנא.

36 שם.

37 אורות התשובה, יד.

38 אורות התשובה, עמ' ה.

39 שם יז, וע"ע שם ה.

40 שם מז.

41 שם יז.

42 שם.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עם⁴³ י משנתו של הרב קוק 239

ואכן "במעמקי החיים מתנוצץ בכל רגע אור חדש של תשובה עליונה... ופרי התרבות המוסרית והמעשית היותר עליונה הולך וצומח מתוך שטף זה, ונמצא אור העולם כולו וחידושו לכל צורותיו בכל זמן ועידן בתשובה הוא תלוי"⁴³, כי "רוח התשובה מרחף בעולם והוא נותן לו את עיקר צביונו ודחיפת התפתחותו"⁴⁴. דומה היא רוח זו ל"גלי השלהבות שעל השמש המתפרצים ועולים" והיא נותנת חיים "להמון עולמים וליצורים אין ספורות"⁴⁵, מאחר שכל התהוותם של החיים באו מקרניה של שמש התשובה. בעולם כולו פועל, איפוא, חוק ההתפתחות "וההתפתחות האמיתית השלימה מוכרחת היא להביא לו את הבריאות הגמורה החומרית והרוחנית"⁴⁶, ובריאות זו תהא יסודית כל-כך עד שתקיף גם את האמצעים הנושאים את המטרה; כשנברא העולם היה צריך טעם העץ להיות כטעם הפרי⁴⁷. כשם שאנו חשים בנועם המגמה הסופית, כך צריך לחוש בנועם האמצעים המובילים אליה, אלא שהמסגרת הגופנית גורמת להתגשמות ואיבוד טעם התכלית באמצעים ההופכים להיות מטרה לכשעצמם. אולם לכשתשיב התשובה את הבריאה לקדמותה יהיה טעם העץ כטעם פריו "והאור האידיאלי יחפוף אף על ארחות החיים המעשיים"⁴⁸ ובינתיים "כל אותם תיקוני התרבות, שעל ידם העולם יוצא מחורבנו, סדרי החיים החברתיים והכלכליים"⁴⁹ — אף הם מתייחסים לתשובה הכללית.

43 שם יב.

44 שם יד.

45 שם ז'.

46 שם יד.

47 ר"ה יא. וע"ע מוסר הקודש, רצד, שם קמ.

48 אורות התשובה, עמ' כ.

49 שם ט.

ת ש ו נ ת ה א ד מ

מ ר כ ז ה ה ו ו י י ה — ה א ד מ

להווייה הזו, שהתשובה עתידה להעלותה למדרגה העליונה ביותר, יש מרכז. "מרכז" זיות נשמת האדם ביחס ההווייה כולה"¹ "הגנו תופסים ציור גדולתו של האדם, ציור המרכז את ההווייה אל הוויית האדם; הגווייה וכחותיה הינם התמצית הארצית כולה והרוח וכחותיו הינם התמצית השמימית כולה. התעלותו של הגוף ושל הרוח היא התעלות חלק מרכזי, שעל-ידי עליו מתעלה כל הסובב אותו"².

העולם כולו הוא אחדות אחת. "הנפש היחידית-האישית היא המשך מהגדולה ההווייתית הכללית"³; "הנפשות של הדומם, הצומח החי והמדבר בכלליותן קשורות הן זו בזו"⁴, אולם "הכוח האלהי העובר את כל העולם עומד כביכול לרשותו של האדם היודע להתאחד אתו"; וידיעה עליונה זו היא השמה את האדם במרכז המשפיע על העולם הסובב אותו. "העולם כולו מחכה הוא להתגלות הנפלאה איך שהאדם והעולם קשורים הם זה לזה"⁵, ומכיון ש"היש כולו דוחק אותנו להמציא לו עליו"⁶, עלינו להתקדם בדרך שתביא אותנו למטרה — "לגלות את האלוהות שברצון האדם. וזה אנחנו הולכים ומגלים על-ידי התוכנית של התעלות האדם והתקדשות רצונו, שהוא מבוא לבא על-ידו לגבורת הרצון, להתגלות אלוהות בעצם הרצון עצמו", ומשרצון האדם מתעלה "עד כדי תפיסת מקומו הנועד לו ברצון ההווייה — ואז רצון ההווייה כולה, אור הרצון של הופעת גילוי האלוהות המוחלטה מתגלה עליו"⁷, כי "רצון האדם זהו האור הרוחני העשיר, החובק בכוחו המון כוחות... זהו האור המעופף במרץ כל-כך נפלא, והננו משיגים כי רצון זה שאנו פוגשים אותו בתוכיותו בצורתו הזעירה, ספוג הוא בצמצומו מרצון של מעלה, אי-אפשר להבין את פליאת הרצון של האדם... רק בתור ניצוץ אחד מהשלהבת הגדולה של הרצון הגדול שבכל ההווייה כולה, הופעת רצון רבון כל העולמים ברוך הוא"⁸.

1 אורות הקודש, תמ.

2 שם תמה.

3 אורות התשובה, סז.

4 אורות הקודש, חכט.

5 שם תמב. 6 שם תקצ.

7 שם תקפג, וע"ע הלחן על הרצון והתשובה. 8 אורות הקודש, חלק ג, עמ' לט, מה.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק 241

אולם מסכים רבים וכבידים מאפילים על רצונו האלהי של האדם, מגיעות רבות עומדות על דרך הביטוי הנאמן של פנימיותו, שהרי בעצם ההתבטאות יש כבר ירידה מן המהות העליונה של נשמתו; "כשאני מתאווה להגיד מלה, הרי כבר ירדה הרוח" ניות העליונה מראשית חביון עוזה, הרי אני כולי מוכאב מצער הביטוי, איך זה אבטא את האמת הגדולה המליאה את כל לבבי; כל אשר אדבר אינו אלא מכסה את זהרי, מעיב את אורי"ג.⁹ ולא זו בלבד, אלא שהאדם נפל ב"רשת השכחה ושאיפתו אל הגדולה העליונה חדלה"¹⁰. וממילא אין הרצון בתומתו יכול להתגלות, להעלות את האדם ואת ההווייה.

העבודה הזו, לנער מעל רצון האדם את השכבות המפרידות בינו לבין הבורא היא התשובה. "בשעה שאדם חוטא הוא בעלמא דפרודא, וכשהוא שב מאהבה, מיד מתנוצץ עליו אור ההווייה של עלמא דיחודא"¹¹.

התשובה היא, אפוא, דו-פרצופית: תשובה פרטית הנוגעת לאישיותו של כל-אחד ואחד, והיא אף תשובה כללית, תופעה עולמית. היא מושג מוסרי-דתי ומושג מטא-פיסיקוסמי כאחד.¹²

מהו, אם כך, המפתח להעלאת האדם, לשינוי תודעתו, להגדלת נשמתו? — שלטונו המוחלט של הרצון הפנימי, העצמותי-המקורי; והמהלך לקראת שלטון זה הוא התשור-בה, וכוח רב לרצון של התשובה כי הוא "נוגע ברצון העולמי (דהיינו: רצון ד' המתגלה בהווייה) במקורו העליון, וכיח שהזרם הכביר של שטף החיים הרצוניים פונה להיטיב, מיד נחלים רבים שוטפים בכל מלא היש לגלות את הטוב, להיטיב לכל" ומשום כך "גדולה תשובה... ויחיד שעשה תשובה מוחלץ לו ולעולם כולו, שהרי ב"צנור הגדול" שהחיים העצמיים שוטפים שם, "מתגלה האחדות של כל היש במקורו, וברוח החיים המרחף של התשובה מתחדש הכל לטובה עליונה"¹³.

הכרה אחדותית זו חשובה מאד במהלכי-התשובה ומשום כך "הטבע העולמי וכל יציר פרטי, ההיסטוריה האנושית וכל איש יחידי ומעשיו צריכים להיות מוסקרים בסקירה אחת, כתוכן אחד בעל פרקים שונים, ואז מהרת האורה של הדעה, המביאה לידי תשובה, לבוא"¹⁴.

איזוהי הדרך המובילה לנצחון? דרך התורה, "תיקון המעשים על-פי התורה והיושר הגמור"¹⁵. ולא רק לגבי עולם המעשה אמורים הדברים, אלא אף לגבי עולם המח-שבה, כי "כשם שצריכים להעלות את המידות והמחשבות הרעות לשרשן, כן צריכים

9 שירת הרב — "סיני" אלול תש"ה.

10 אורות הקודש, שצו.

11 אורות התשובה, עמ' נב.

12 ע"י "הארץ" 12 אוקטובר 1948 — ברנמן, ורוטנשטריך המחשבה היהודית בעת החדשה חלק ב, ה"פועל הצעיר" תשרי תש"ו.

13 אורות התשובה, יז.

14 שם פ.

15 שם נב. וע"ע להלן ביחס שבין התשובה למעשה.

להעלות את המידות והמחשבות הקטנות, אף-על-פי שהן טובות, אבל אינן במעלה גדולה ומאירה... ומידה זו של העלאת דברים קטנים לגדלות, אינה פוסקת בכל עת ובכל שעה, היא התשובה הגמורה שצדיקים גמורים באים על-ידידה להיות עולים במעלות בעלי-תשובה"¹⁶.

ויש לפעמים ש"מחשבה יורדת מגדולתה, מפני שאחרי אשר נתגשמה במעשה ובחיים טיפלו בה אנשים שאינם הגונים", בירידה זו יש צדדים טובים, כי אצל "אנשים בעלי חומר חזק וגס" מתגלה היסוד הכמותי-המספרי והכוחני ביתר שאת מאשר אצל אנשי האיות, ומשום כך לא מצליח הרעיון להתממש ולקנות לעצמו שביטה במערכות החיים, ועל-כן "כאשר המחשבה צריכה לקנות לה בסיס חמרי, דרכה לרדת ממצלתה"¹⁷. אולם עם חילול קדושתה הבא מן הירידה מתווסף לה אומץ חומרי, וכאשר מתעוררים "עדיני-לב" ומכניסים את ה"טוהר שבנשמתם" ואת "כונן" תיהם העדינות ומחשבותיהם הזכות" בתוך הרעיון הזה, הרי הוא מתעורר ומשפיע על המתעסקים בו ומעלם. יתר מזה, בדרך התרוממותה היא מעלה את אלו שהת-עסקו בה בימי "ענייה הרוחני" ומשיבה אותם בתשובה עליונה "במעוף נשר"¹⁸.

התשובה הטבעית האמונית והשכלית

לתשובת היחיד, המכוונת כאמור לסקול הדרך מאבני-נגף למיניהם, גילויים שונים: והרב מוצא אותם מחולקים לשלוש מערכות: טבעית, אמונית ושכלית¹⁹. בטבעית שני חלקים: גופנית ונפשית.

אלקים עשה את האדם ואת העולם ישרים בגופם. שמירת החוקים, שהבריאה מתנהלת על-פיהם עשויה להביא לאדם ולחברה האנושית — "האדם הכללי" — אושר מלא. אולם כל סטייה מכללים אלה מביאה לעבריינים עונש טבעי, עובר לעשייתם הם לוקים בתוצאות הנגרמות מאי-שמירה על העקרונות שהטביע הקב"ה בעולמו. "חוקי המוסר התורה המקושרים עם חוקי הטבע"²⁰.

על עבירות כגון אלה באה התשובה הטבעית-גופנית, הנולדת מתוך חשבון וביורר הגיוני. העונש על עבירות אלו ידוע לאדם מן הנסיון ועל-כן התשובה קלה ופשוטה. "הוא שם על לב לתקן את המצב"²¹ ושב לשמור את חוקי החיים. הטבע התורה.

למדע הרפואה חלק גדול בביסוס התשובה הגופנית. אלא שעדיין רחוק היום בו ימצאו כל הדרכים לתקן את המעוות שעשה האדם בעבירות על חוקי הטבע הגופניים²². מכל-מקום מציאת הדרך הנכונה לתשובה הגופנית קשורה קשר אמיץ בתשור"ב הטבעית-נפשית-רוחנית, ובתשובה האמונית השכלית (ביחוד נתפתחה תורה זו

16 שם סה, 17 שם נו, 18 שם נת.

19 שם א"ו, 20 שם א, 21 שם.

22 השהו דברי הרמב"ם בפרק ד מהלכות דעות הלכה כ: "כל המנהיג עצמו בדרכים אלו שהורינו, אני ערב לו שאינו בא לידי חולי כל ימיו עד שיוקץ הרבה, ואין צריך לרוסא, ויהיה גוסו שלם ועומד על כוריו כל ימיו".

התשובה בחינוך היחיד והחברה עס"י משנתו של הרב קוק 243

בשיטתם של רופאי־הנפש בדורות האחרונים שהורו על השפעת־הגומלין שבין רוח האדם וגופו).

"אף על פגמים שיסודם הוא חלישות הגוף צריכים לשוב בתשובה... מכל מקום צריכים להתחזק מאד שלא להתפחד יותר מדאי, ביחוד מפני הפגמים הללו שהמוג החולה של הגוף הוא סיבתם, שכבר יש פתח גדול לחסד עליון שלא יחשוב ד' לו עוון את מה שבא לידו באונס המוג. בין במה שהוא במעשה בין בשב ואל תעשה"²³. "חסרון הכוח הגופני גורם לרפיץ הרצון"²⁴, ומשום כך צריך להשתדל לחזק את הגוף וכוחותיו.

אלקים עשה את האדם ישר אף בנפשו. "טבע הנפש האנושית ללכת בדרך הישר" רה"ק²⁵ ושעה שאדם סר מהדרך שמצפוננו מורה לו, גונב, מרמה, הולך רכיל וכו' — אם עדיין לא כבתה בלבו ההרגשה האנושית — תוקף אותו מוסר־כליות; ומחמת המציק לו בפנימיותו הוא שב, דחיפה פנימית מניעה אותו לחזור מדרכו — עד שהוא חש "כי נמחה חטא"²⁶.

אלא שבניגוד לתשובה הגופנית, יש בתשובה הנפשית אפשרויות רבות של טעות, כגון: השקטת המצפון בהבלי־שוא וכד'. מכל־מקום התשובה במושגה הרחב מסת־מכת אף על התשובה הטבעית־נפשית.

התשובה הטבעית מקיפה את כל האנושות ועל־כן היא ראשונית. לאחר־יה באה התשובה שמקורה באמונה: התשובה האמונית.

בני דת ותורה מצויים ללכת בדרך מצוות, ועבירה עליהן נמחית על־ידי תשובה, כמובן שדרכים לאי־ספור לתשובה זו, מאחר שהיא תלויה בכל כללי התורה ופרטיה הקטנים ביותר.

לאחר שהשיג האדם את כללי הטבע והאמונה משתכלל בקרבו השכל. הוא קונה לו השקפת־עולם ברורה ושלמה המונעת בעדו מלחטוא, ומחזירתו בתשובה על חטאיו בעבר: תשובה שכלית. כלומר, אין הוא נמנע מלעשות עוול מפני פחד לכאב גופני העתיד לבוא מכך, או רק מפני השפעת המסורת והקבלה (אגב, להשפעה זו שתי פנים: פחד העונש ממקור המסורת והדת, או שהמסורת כה נטבעה בתוכו עד אשר הפכה להיות טבע בנפשו שהעבירה עליו גורמת מוסר־כליות). — אלא, מפני ידיעתו הבהירה על הנזק העלול לבוא מתוך כך: "התשובה באה מפני חשבון צלול של עולם ברור"²⁷.

התשובה הנפשית והאמונית מצטמצמת במחיקת החטא: בהשקטת המצפון ובחזרה

23 אורות התשובה, ע, ועי' קהלת רבה פרשה לז: לגמול חסד עם הדין אכסניה — והדין נמשיה עלובתא, לאו אכסניא הוא בני גוסא ?.

24 שם עב.

25 שם ב.

26 שם.

27 אורות התשובה, לט. ועי' אגרות, ס' קלה. ועולת ראיה חלק ב, שכח.

לדרך המסורת, אבל אינה מבהירה את קלקלתה של העבירה — מה שאין כן התשובה השכלית. זו הכוללת בתוכה את התשובה הנפשית והאמונית — כשהיא באה לאחר החטא היא מהפכת את החטאים לזכיות, שהרי מראה היא בבהירות את ההפסד שבא על-ידי החטא. מלמדת היא מוסר השכל, וממילא הופך המכשול הקודם, סיוע בדרך האמת — לזכות.

התשובה השכלית מתחלקת לשתיים מבחינת ההרגשה. יש שהאדם חש כיצד עבירה פלונית מהווה מחיצה בינו לבין הבורא, כיצד חטא מסויים מכביד את עולו עליו וגוחל ממנו את שמחתו, והוא שב מחטא מיוחד או מחטאים רבים — ורפא לו. ויש שאין הוא יכול להצביע על מעשה רע מסויים, אבל הוא מרגיש בלבו פנימה חוסר צמאון לד', "לבו אטום, השכלתו גסה"²⁸, ואז הסכמת התשובה הכללית מביאה לו מרפא — "אהבה אין קץ מלא רחוק"²⁹ כי הוא מתברך בהתקדמות ובהתפתחות, נפשו מליאה סיפוק מעוצם הצמאון הפנימי לד' והכל אומר עמו שירה. התשובה כמושג כולל מופיעה בשתי פנים: בפתאומיות ובהדרגתיות.

התשובה העליונה היא זו הפתאומית. כי כשהתשובה מופיעה היא באה ממעמקים, "מעומק גדול זה שאין הנפש היחידית-האישית לגביה חטיבה בפני עצמה, אלא המשך מהגדולה ההווייתית הכללית"³⁰, "ושאיפת המציאות כולה להיות יותר טובה ומזוכ-כת" היא המולידה את התשובה. שהרי בעומקה של ההווייה שורה הטוב האלקי המזיל טוב ויושר על כל מדרגות המציאות עד הגיעו אל האדם. נמצא, איפוא, שהתשובה המתגלית בנפשו של האדם — שעה שברק רוחני מבריק בנשמה, שעה שזעזוע רוחני מניד את מיתרי הנפש — היא תולדה של הברקת הטוב הכללי ביסוד ההווייה הכללית, ומשם נמשך זעזוע זה עד שנתגלה בנפש האדם היחידה, וגרם לה להחליט על הליכה בדרך מעולה יותר.

ולעומת התשובה הפתאומית — תשובה הדרגתית. זו הנוולדת מתוך הרגשה שיש להיטיב את הדרכים על-ידי מהלך איטי, בהליכה עקב בצד אגודל, בהזדככות על-ידי התפתחות נורמאלית. (אין לה לחלוקה זו ולא כלום עם דרכי התשובה שעליהם מדובר ב"אורות התשובה" פרק יד, סימן יז) היא קובעת רק את מהותה של התשובה לגבי מקורה ומשך זמנה. דרך משל: אם הטוב האלקי מבריק הברקה יתירה בשבת או בימים המיוחדים לתשובה, הוא מוליד זעזועים המגיעים עד לנפש ומולידים את התשובה הפתאומית.³¹

28 שם ו.

29 שם ז.

30 אורות התשובה, טז.

31 ע"י אורות הקדוש, תפו: "קדושת הומנים מגלה את הטוב העליון. מתוך שהם מתגלים בכל מועד ורגל בתור חלקים מהטוב העליון. על שלושת חלקי התשובה שמנה רבינו יונה בספרו "שערי-תשובה" ועל דברי הרמב"ם, שהחוטא צריך לפרש ולהתחדות בפה. עיין אורות הראיה, סי קלה, ועולת ראיה חלק ב, עמ' שכו, ועמ' שנג.

החוויות הנפשיות המתלוות לרעיון התשובה

תשובת האדם היא בראש וראשונה חוויה פסיכולוגית טהורה. היא קשורה וסבוכה בנימים דקים שבנפש האדם, ורוב מושגיה מושגים פסיכולוגיים: מוסר-כליות, דבאון, חרטה וכו'. בדבריו על צדדים אלה של התשובה מתגלה הרב כמומחה במחלות-נפש, וכרופא מעמיק המכתיב את דרך ההתרפאות הנכונה.

תחושת התשובה הכרחית היא לאדם הבריא בגופו ובנשמתו, כי כשם שהאדם הבריא בגופו פולט חומרים מזיקים מתוכו, כך שעה שהאורגן בריא מצדו הרוחני וה-גשמי צריכה לבוא "הרקה רוחנית של כל מעשה רע", ויותר מזה: "פליטת הרחוק מהתוכן האצילי האלקי בכלל, אף היא מוכרחה לבוא"³². ריחוק זה שאנו חשים בו כ"שמצירים דברים נשגבים שאנו רחוקים מרכישתם בפועל" איננו ריחוק נפשי, אלא ריחוק גופני. דהיינו, המסגרת שנפשנו נמצאת בו היא המונעת את הקרבה היתירה בינינו לבין "האור האידיאלי המתבונץ ברעיוננו"³³.

וכשם שהאדם בעל הגוף הנקי מן הפסולת חש ברעננות ובאון גופני, כך האדם שעל-ידי הסכמתו הפנימית לתשובה מסתלק הכיעור ממנו, מתגלה לנגד עיניו אופק ראייה חדש, שהיה נסתר בעקב החטא. העין מגלה "אור מרחבי שמים וארץ"³⁴, ואילו האדם החסר את מחשבת התשובה, את המרגעה והבטחון שהיא נוסכת — לא יוכל להתפתח פיתוח רוחני, כי הוא לעולם לא יוכל להשיב על תביעותיו הפנימיות להשתלמות, אחר שקופה של שרצים תלויה לו מאחורי גבו, ואין הוא יודע, ועל-כן נדמה לו כי אין הוא יכול, לפרוק אותה מעליו.

תביעה פנימית זו, היא גופה ההוכחה לאפשרות השתלמותו של האדם.

סתירה זו בנפש האדם, בין הרצון להשתלם ובין המציאות הפגומה וחסרת השליו-מות, מלמדת אותנו על האפשרות בכוח שיש לאדם להגיע לשלימות. "איך ישאף אל מה שאינו ביכלתו כלל ?"³⁵, על כרחך שהדרך לחיסול הניגוד הזה הוא דרך התשובה. ההגשמה בפועל של כיוון המעשים "אל הטוהר של אידיאל הצדק הגמור"³⁶ תבוצע בעזרת התשובה שהיא טבעית לאדם.

ואל לו לאדם להיפחד מכשלונות אפשריים, שהם כביכול פוגמים בשלימותו, מאחר שעיקר שלימותו טמונה ברצונו הקבוע להגיע לשלימות, ורצון זה, תשוקה זו להשתלם תמיד, היא יסוד התשובה המנחה אותו בנתיבות החיים. ומשום כך "אין לבטל שום נטייה של תשובה, לא קטנה שבקטנות, מפני שפלותה, לומר שאין הרעיון הקטן ראוי לפי מידתו שהאדם משער את עצמו, ולא את הרעיון היותר גדול, לומר שהוא גבוה יותר מערכו"³⁷.

אולם יש והאדם מהרהר: גם אם נניח כי בכוח התשובה אוכל לסלול דרך חיים

32 אורות התשובה, ג.

33 שם עד. 34 שם יד.

35 שם טו. ועי' מורה נבוכים חלק א, פרק לא.

36 שם. 37 שם סו.

מחודשת, הרי יהיה זה מכאן ולהבא, ומה יהא על מעשי העבר שנעשו בטומאה ובע־בירה, וכי יש בכוחה של התשובה לעקור מעיקרם את כל פעולות העבר המקולקלות? והנה כבר אמרו חכמים שברא הקב"ה את התשובה קודם שברא את העולם, וביאור הדברים: ³⁸ שלש נקודות הן במערכת המציאות: ההווייה, מעשי האדם הבחיריים ורצונו הקבוע. לאדם יש רצון היוצא אל הפועל על־ידי מעשים הקובעים רישומם בהווייה־במציאות. שלושה אלו קשורים ביניהם ואינם מתפרדים, כי אם נקודת מוצאנו היא ההשקפה הדינאמית על היש ³⁹, הרי שאין המעשה הנעשה הופך להיות סטאטי, אלא הוא נשאר צמוד לרצונו של האדם. "וכוח היצירה הנפשית־רוחנית של האדם ביחשו אל המעשה וההווייה" הוא כה רחב, עד שהוא לוכד ברצונו או באי־רצונו את העבר. כלומר: העולם הוא בריאה התלויה בנתונים של זמן, ומבחינת הזמן וחלוקתו לעבר ועתיד אין לתפוס אפשרות של איגוד ביניהם, אולם הקב"ה ברא תשובה — המתייחסת לעולם ואינה תלויה ביסוד הזמן שבו — לפני שברא את העולם, ועל־ידי כך מתאפשר להם, לבני־האדם, לתהות על מעשיהם בעבר ולמחותם, אמנם, מבחינת ההסתכלות הפשוטה יש כאן שני כיוונים. אחד המייחס את התשובה של ההווה למעשה העבר, ואחד המעתיק את מעשה העבר לתשובת ההווה, מיהו, שני כיוונים נגדיים אלה מתאחדים בנקודה שמעל הזמן, וממילא מטביע הרצון את צביונו על המעשה ⁴⁰.

עצם המחשבה על תשובה "מאגדת את כל העבר אל העתיד, והעתיד הרי הוא מת־עלה בעילוי הרצון של התשובה מאהבה" ⁴¹; ואף הרהור תשובה מרעיף תנחומים רבים על השב, כי על־ידי הרהורי התשובה מצלצלים באזני אדם ובלבו "קול ד' הקורא אלי" ⁴² וקול זה מגביר בקרבו את חשק הטוב המעדן אף את החומר. בעומק עומקה נשארת הנשמה בטהרתה — למרות כל ערמות החטאים שעליה — ושם היא זהה עם הרצון, שהוא הגרעין הפנימי ליסוד החיים ⁴³. ועומקו של הרצון וגבורתה של הנשמה מתגלים על־ידי הרהורי התשובה ובה במידה שהתשובה גדולה, כך גדולה מידת החירות של הנשמה המתנערת מגלי החטא שרבעו עליה ⁴⁴. אמנם

38 שם יט.

39 עיין לעיל בהסבר "תשובת העולם".

40 ועיף אורות התשובה, עמ' עח, סימן לה, על ה"זמן" עי' עולת ראייה חלק א, נא. ועיף ב"תלפיות" מאמרו של הרב כשר, על הסברו של הרב סטרליץ ב"אזכרה" חלק א עמ' רכט, יש לשאול האם המעשה הרע שמקורו "בנסות וזווגית ונטיה חזקה מדרך הטוב והצדק העליון" הנו הקרנה של הישירות העצמית השלמה? וכי אין חטאים הנובעים מחולשת הנפש, שאינה יכולה לעמוד נגד נטיה הרעה שבה" (אורות התשובה, לו). — מלבד ה"חטא" של הניתוק מן השלמות הפנימית — כיצד, איפוא, מצליחים על־ידי תשובת ההווה לתקן עבירות־עבר מעין אלו? על תשובת־העבר אצל ברוך עי' אגרות, סי' קלה.

41 שם כב. 42 שם.

43 שם לב.

44 שם כב.

התשובה בחינוך היחיני והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק 247

כדי להכניס אור של חרות בגשמה צריך להיגאל מן העקשנות הכובלת את ידי המת-עקש ומשעברתו להרגל⁴⁵. על-כל-פנים גם אם המעשים עדיין לא יצאו אל הפועל, יש בהרהורים גופם כדי לגלות את החיוניות השלטת בעומק אשר שם זורח האור הבהיר האלקי. כמובן שאין לכוא מתוך כך לידי זחיחות הדעת, יש להציג תמיד חובות של השלמה, של גאולת הגשמה השלימה על-ידי המעשים. ומובטח הוא השב שאין לו לפחד כלל, כי כיוון שה"רעיון קשור לקדושה, ודאי יומין השי"ת את כל הדרכים שהתשובה הגמורה נקנית על ידם"⁴⁶.

אמנם תועלת רבה טמונה אף בעצם הציור של התשובה, כי על-ידי הופך האדם להכיר את הרע הצפון בחטא, והכרה בשלילה זו מגבירה בו את ההידבקות לחיוב הטוב, ודביקות זו בהצטרפה לרגשי הנוחם המהולים ב"טעם מעודן של שבירת הלב ודכאות הנפש", "שיש בהם נועם אלקי מיוחד לבעלי תשובה" ולאמונה העמוקה בישור-עה — מנחילה לאדם אושר ועונג "העומדים למעלה מכל חשבון ודעת"⁴⁷; בלבו משתרשת הרגשת אושר אינטואיטיבית.

לכל התהליך הזה יש להצמיד את אמונת התשובה. צריכים לבטוח ש"בהרהור תשו-בה לבד גם כן מתקנים הרבה את עצמו ואת העולם"⁴⁸. כי יש בהרהור של תשובה "חן פנימי", "קודש יסודי", אשר כל חפצים לא ישוו בערכו, ופנימיות זו גם אם מידתה קטנה שבקטנות היא מעוררת בנפש ובעולם מידות קדושות, ו"אור קדוש" מופיע על-ידי כל מחשבה הנוטה לטובה, ומשום כך נודעת חשיבות עצומה להרהור תשובה גם בדברים שאי-אפשר לתקן אלא במעשה, כגון בעבירות שבין אדם לחברו⁴⁹.

וכשהרהור כזה בא לידי "הסכמה של תשובה", "וכשהוא מחובר בתורה וחכמה ויראת שמיים", מה עוד כ"שהתכונה של האהבה האלקית פועמת בנפשו" — אזי מוכרח הדבר שירגיש האדם בעצמו יותר שמחה ושביעות-רצון ממה שהיה בתחילה. כמובן שלא תמיד מסוגל האדם להתגבר על רגשות היאוש הפנימיים — ועל כן מיעץ הרב ש"ירצה את עצמו ויחזק את נפשו בכל מיני חיזוקים, כי דבר ד' הוא "כאיש אשר אמו תנחמנו, כן אנכי אנחמכם". וזה גדולים הם התנחומים עד שאין להתייאש אף מחטאים שבין אדם לחברו שאי-אפשר לתקנם, כי הרי העבירות שבין אדם למקום נמחלים, ואם כן שאר העבירות יהיו בטלים ברוב...⁵⁰.

בפי הרב גיחומים אף לאדם הישפל כל-כך בדעתו עד שמרוב מרידות נפשו על עוצם ירידתו המוסרית, איננו יכול להרים ראש לעסוק בתורה ומצוות, ביישובו של עולם, ובחברת הבריות במנוחה ושמחת-נפש בריאה. "אדם כזה צריך לשים אל לבו,

45 שם יד.

46 שם כג.

47 שם כב. 48 שם.

49 שם צא.

50 שם כד. רע"ע עמ' טו, סימן ד.

כי מדיכאות לב כזאת, הרי הוא ודאי באותה שעה בעלת־תשובה גמור, ואם כן כבר שגבה מעלתו, ויוכל להניח דעתו ולשוב לשמחתו והדוות רוחו ולעסוק בכל הטוב מתוך לב שקט ושמח"⁵¹.

אפילו אם רואה אדם שעם מה שנתעורר ללכת בדרך הישרה, "מתגבר בו היצה"ר יותר ואפילו לתאוות שפלות, מכל מקום לא יתחרט כלל על התגברותו... ועל המכשולים שאירעו לו בדרך עילויו, ישוב בתשובה וידע שכל זה כלול בכלל טעה בדבר מצווה פטור מחטאת..."⁵².

יש אבל לזכור ש"התנחומין הם תבלין לחיזוק התשובה והסברת ערכה, אבל השקוע בתוך התנחומים עד כדי רישול של חיים מקודשים — זאת היא דרך מוות"⁵³. חכמים אמרו שכ"ד דברים מעכבים את התשובה⁵⁴, אין ספק שברייתא זו מייאשת את האדם שנכשל באחד מהם, וכי כיצד ישוב? אולם "צריכים לדעת שכשבאים לשוב בתשובה, אין שום מניעה בדבר, אפילו אותם כ"ד הדברים, תיכף כשמבקשים ובאים לשוב עליהם, שוב אינם מעכבים"⁵⁵. וכשם שבמקום שבעלי תשובה עומדים וכו', כן אין בעלי תשובה פשוטים עומדים במקום שעומדים בעלי תשובה ששובו, אף-על-פי שבידם דברים המעכבים את התשובה.

אמור מעתה: העיקר הגדול הוא הרגשת השלימות הנפשית — אל יפול לבו עליו "ויחזק במצוה התורה ועבודת ד' בכל לב, בשמחה"⁵⁶ כי יש לעיתים ש"המוסר הפנימי" צועק בקרבו של האדם: שובה מעוונותיך, בעוז כזה המערבב את כל ההר-מונייה של החיים. כלומר, התביעה להשתלמות, להיחלצות ממסגרות מעיקות: ממידות ותכונות רעות, היא כה עזה עד שהיא מונעת את הביצוע המעשי של התביעה הרוח-נית. האדם רוצה אז ש"כל חושיו וכוחותיו הפנימיים יתקדשו בבת אחת לפי אותה העלייה הרוחנית שבהכרתו כשהיא מתעלה, וכן שכל הפגמים המעשיים יתיישרו מיד"⁵⁷. הוא מתעלה במעלות הרוח הגבוהות מערכו, על ידי כך מתבסס אמנם "עולמו הפנימי" אולם ההליכה הנורמלית בתלם החיים נמנעת ממנו. רק עצה אחת קיימת: "הגבורה מוכרחה לבוא לעזרה, גבורתו הפנימית של האדם צריכה לעמוד לו בעת כשלון הרוח"⁵⁸, כי "התשובה מחוברת עם הגבורה האישית — אשרי מי שהוא איש כשהוא עושה תשובה"⁵⁹.

51 שם עז, וע"ע עמ' צב, סימן 1; ברכות יב; וע' עולת ראה חלק א, עמ' שב. 52 שם עב.

53 שם נה, וע"ע אגרות סי' קלח.

54 ע' רי"ף בסוף הלכות יומא, ותשובות הרמב"ם, סי' שסז הוצאת פרימן תרצ"ד.

55 אורות התשובה, סי. וע"ע עמ' פה, סימן ת.

56 שם כד, וע"ע על הבטחון ושלחת־הנפש באגרות, סי' שעה. ע' עולת ראה חלק ב.

57 שם סא. עמ' עט ב"תשב אנוש עד דכאי, ועי' "מוסר אביך", עמ' כ—כא.

58 שם סב—סג.

59 שם צא וע"ע קעז, יט.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק 249

והחייב אדם זה לזכור שהעיקר, שהכול בו — "עליית ההכרה, הגברת אור התורה, והתשובה המעשית תהיה סמוכה לה"⁶⁰.

ברם, דרך זו של הקטנת האור כדי להכניסו למסגרות המעשה, אמורה רק לבני אדם שיסוד גדולת מדרגתם בא "מצד התלמוד והמעשים" — שכשירוד מדרגתו וצריך לעלות, צריך הוא לאחוז במידות קטנות ולשוב בהדרגה"⁶¹. אם כי אסור לו לזוז "משום דבר מצעידתו הרוחנית על-פי אותה המדרגה הפנימית שנשמתו בקרבו תובעת ממנו"⁶².

אולם מי ש"יסוד גדולתו הוא מצד כשרונו בעיקר תולדתו מגדולת נשמתו — בשורש היצירה — גם כשירוד ממעלתו, מצד מניעות פנימיות או חיצוניות, צריך הוא לשוב בגדולה ובחפזון, בדליגה על כנפי נשרים, מבלי להתחשב עם הדרגות, ומכל מקום מצטרפת לזה גם כן תשובה במידות של קטנות ודקדוקים פרטיים השייכים להן, אלא שהן אינן עיקר מלאכת תשובתו, אלא כערך של סניפים המצטרפין... ומסייעים ליסוד העיקרי — היא התשובה הרמה"⁶³.

אידיעת יסוד זה במערכת התשובה גורמת לאדם לפעמים נפילה וירידה כי "יש שהרוח נופל בקטנות ואין האדם מוצא בנפשו נחת-רוח מפני מיעוט מעשים... וצריך האדם להתחזק בסוד המחשבה" — כי יש לפעמים ש"מיעוט המעשים והלימודים בפועל בא לו רק מפני נטייתו הגדולה לרוח דמחשבה, ויכול להיות שהרבה שלבים מגפילתו הם באים מפני שלא החשיב כראוי את יסוד מחשבתו"⁶⁴.

אמנם אף בעל גפש גדולה כזו צריך להתרומם רק עד מדרגתו שלו, כי "בכל דרגה ובכל השגת-עולם יש אוצר של קדושה, וכשאדם דולג ועף במהירות גדולה יותר מדרגתו, אז מתרוקן הוא מהתוכן הקדוש של הדרגות התחתונות שהן ראויות לו, ולמדרגות העליונות אינו יכול להידבק מפני שהן יותר מדי רחנניות בעדו. על כן הוא צריך לשוב בתשובה בשברון לב ובשמחה אל המדרגות שעזב, ומכל מקום לא ישכח את הרושם של המדרגות העליונות שכיון שעלה לא ירד, ואז יתהפך הכל לטובה"⁶⁵. שני מושגים נזכרים בדברי הרב: עצבות ומרירות. שתיהן תופעות לוחאי להרהורי תשובה, ואף-על-פי-כן הראשונה פסולה והשנייה מבורכת. העצבות באה מן השפע של המידות המעשים הרעים על הנשמה, "שהיא טועמת בחושה את מרירותם, והיא נסלדה, נפחדת ועצובה — העצבון בא מפני החטא, והעצבון הכללי שבעולם, מקורו בזהמת הכלל הנמצא בחללו של עולם, מחטאת הרבים והיחידים, ומחטאת הארץ הכמוסה שיצאה לפועל בחטאת האדם"⁶⁶, העצבות "מתפשטת כמחלה ממארת בכל

60 שם סא.

61 שם עב.

62 שם סא.

63 שם עג 64 שם עט.

65 שם עג; וע"ע מוסר הקודש עמ' רטז—ריט; אורות התשובה, עמ' עב, סימן טז ולהלן בפרק על הפנימיות בתשובה.

66 אורות התשובה, סח.

קצות הגוף והנפש"⁶⁷, ואילו "המרירות הקודחת של תבערת התשובה" מצרפת את הנשמה באשה. אמנם גם בה יש חלקים עצבניים, אבל הם המחזיקים את הנשמה, ולעומתם יש להימנע מזהירות יתר בעצבות, כי לפעמים זהירות יתירה זו מונעת "את אור התשובה מלחדור אל עומק הנשמה" — מכל-מקום היאוש הגמור פסול לחלוטין, אלא שאף בו יש להשתמש, כי הרי הוא עצמו מורה על "מרדות פנימית עדינה, הנובעת מתוך הכרה עליונה של מוסר וקדושה"⁶⁸. ומשום כך שב האדם בשלוה ואומץ רוח כשהיאוש עצמו מחזק את לבו⁶⁹.

גלוי לוואי אלו מופיעים ביחוד שעה שעולה "על לבו של אדם לשוב בתשובה שלימה ולתקן את כל מעשיו ורגשותיו" והנה הוא מגלה בעצמו עוונות שקודם לכן לא שם אליהם לב ואפילו לא הרגישם, והנה עם מחשבת התשובה באו הללו לידי גילוי והרגשה — כי שעה שכוחו המוסרי מתעורר, נגלה אור הנשמה, ועל-ידי האור נבדקת נפשו והיא חשה בחטאים אשר היו נעלמים שעה שהאדם היה "נרדף מפני זעף הטבע הגס וחשכת המידות הרעות הסובבות אותו", ויתר-על-כן: הוא צדיק בעיניו — ואזי "בבוא הדאגה בלבו על מיעוט שלימותו היא מבשרת לו "ישועת-עולמים בתיקון נפש ויתחזק בזה בד' אלוקיו"⁷⁰.

התחזקות יכול אדם לשאוב אף מן הבושה. "הבושה שמתביישים בפנימיות הלב מפני החטא אף-על-פי שהיא דבר שבטבע, מכל מקום יש בה קצת כפרה". ומכיון שהחטאים קשורים זה בזה, שהרי "עבירה גוררת עבירה", נמצא שאם מרחיב האדם את הבושה, הרי הוא מתבייש מכל חטאיו; ומתוך שהבושה תשובה היא מפני יראת ד' — תשובה מעליא היא⁷¹.

יש לעיתים שעצבון פנימי בא מתחושת הליקוי בנשמה; ותחושה זו שהנפש חשה, מתגברת ביחוד אצל בני-אדם שתכונתם המעשית לקויה. כי מאחר שהמעשיות קרובה לתחום הנפש, מרגישה הנפש ביתר שאת בחסרונותיה, ואילו בני-אדם הקרוי בים אל התחום המעשי וליקוייהם "מתפשטים בעולם הרוחני הרחוק אינם מרגישים בחסרונם עד כדי עצבון"⁷².

על כל פנים אם רעיונות של תשובה מביאים לידי עצבות, צריכים לפעמים להתרחק מהם, כי "יסוד השמחה הקשורה בעומק הקודש הוא גדול מכל תוכן של קדושה ושל תשובה אחרת"⁷³.

*

67 שם ל.

68 שם לא.

69 צ"י אורות התשובה עמ' צא, סימן ו.

70 שם לב. וע"ע אורות התשובה צא סימן ה; מוסר הקודש, מרירות וזיקוק מרירות וניחומים — עמ' רנג.

71 אורות התשובה, עה.

72 שם ע.

73 שם סט. וע"ע מוסר הקודש: שכחה ושמחה, עמ' רן. עקבי הצאן: הענג והשמחה, עמ' סז.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק 251
 שעה שרעיון התשובה מתנוצץ הוא מוליד כאבים שמבחינת מקורם הם מתחלקים
 לארבעה.

חבלי תשובה

(א) כל אימת שאדם חוטא, הרי חלקי הנפש הרעים מקלקלים את הנפש ופוגמים אותה — על-ידי התשובה ניתקים חלקים אלה ונעקרים; וניתוק זה הוא הגורם לכאב — תופעה הידועה אף במדע הרפואה בעקירת אברים מקולקלים. ברם, כאבים פני-מיים אלה הם המוציאים את האדם משיעבודו לחטא ויצרים, לחרות נשמית גמורה. ודבר זה — דבר הריפוי והשחרור על-ידי יסורים — למדנו מהתורה, מעבד היוצא לחירות על-ידי עקירת שינו ועינו.⁷⁴

(ב) שעה שמחשבת התשובה מפעמת בגפש תוקפים אותה מכאובים גדולים. בהש-פה שטחית מוסברים כאבים אלה ככאים מצד "יראת-העונש", ברם, המסתכל הפנימי יבחין בהם "יסורים עצמיים". הא כיצד? קיימת התאמה ואחדות בין האישיות הפרטית לבין כל התווייה כולה. "העולם כולו מלא הרמוניה; והמוסר הפנימי ותבי-עותיו החזקות נמשכים מהד קולם המאוחד של כל חלקי התווייה שכולם חודרים זה בזה, והנפש כולה היא מליאה בכלם ומאוחדת בכלם".⁷⁵ נמצא, איפוא, שאור חיי הנשמה המותאם ל"אור החיים של הסידור הכללי" מסתלק ונעלם שעה שבא פגם כל שהוא בתנאי חייה של הנשמה. פגם זה מטיל "חרדה בנפש", מאחר שאין האדם מותאם התאמה גמורה עם הבריאה "החטא סותם את האורה" — הוא חרד. וחרדה זו אפשר להכיר בשרטוטי הפנים, בתנועות, בקול, בכתב היד, בסגנון הלשון, בדיבור, וביותר בכתיבה, "בהרצאות הרעיונות וסידורם"⁷⁶. ולא זו בלבד, אלא שעל-ידי החטא "אפילו הקל שבחטאים" נטבעת "בקרוב האדם שנאה לאיזו בריאה"⁷⁷, שהרי החטא גורם לניתוקו של האדם מן התווייה הכללית, ניתוק זה פוגם את האהדה הכללית וזורע שנאה בין הבריות.

הסתלקות זו של האור הנשמתי מייבשת את צנורי החיים של הנשמה ומולידה יסורים פנימיים, יסורי-רוח, ויסורים אלה מתגלים ביתר-שאת שעה, שכתוצאה מהר-זרי התשובה חשה הנשמה במהלכה המנוגד לסדר הישות. מהלך מנוגד זה בא לידי ביטוי אף בעמידה על מצב אחד, שהרי הנשמה "צריכה לעלות בכל עת מעלה אחר מעלה"; ואכן אם היא לא ירדה לגמרי עד אשר אבדה את "חוש הצער הרוחני" יוקדת בה תבערת הצער של העמידה על מקום אחד "שהוא הפך טבעה ומטרת היותה"⁷⁸; ובה במידה שהנשמה טהורה יותר, בה במידה תחוש יותר את מכאוביה. אולם יסורים אלה עצמם ממרקים אותה: "העונות הם עצם היגון, וכשהנשמה מטהרת היא מרגשת

74 אורות התשובה כד. ועי' חכמת הקודש, תקכד. ועי' ברכות ה.

75 שם כח.

76 שם ל.

77 שם נב.

78 שם טב—גכ.

את העצמיות של העונות, ואז היגון של התשובה מתגבר עליה, ובוהו עצמו היא מזדככת".⁷⁹

אם האדם בעל הנשמה הזו, יכיר בהכרה פנימית את הטוב הצפון ביסורים אלה ויקבלם באהבה,⁸⁰ הרי הללו ישמשו לו דחף לעלייה רבתי, תלמודו מתקיים בידו, אפיו הפנימי משתלם, ואדרבה, הפגמים שגרשמו על-ידי החטא נהפכים לבעלי הוד נשמתני. לאחר שנעלם כל זכר לפגם ולחטא, חוזרת ההתאמה וההשוואה שבין האדם להווייה, והתשובה מזרמת עליו "אור השפע העליון של האידיאליות אשר להוויית המציאות". "ותשובה זו מאחה את כל הקרעים ומזלת מכל שדרות התחייה טל חיים על חלקי הנשמה השבה לתחייתה העליונה בחדות עולמים".⁸¹

התאמה זו מסלקת אף את הכאבים הגולדים מקוצר האפשרות למלא את התביעה הפנימית. כי יש לעיתים ש"התביעה המוסרית מאירה בנשמת האדם בבהירות גדור לה".⁸² והוא תובע מעצמו להתאים מיד הארה זו למהלך חייו. כמובן שדבר זה לא ייתכן, שהרי המחשבה שוטפת במהירות רבה יותר ממהלכי-המעשה; וחוסר התאמה זו גורמת לו צער ומרירות עד כדי כך שלפעמים ימנע מלהפרות את מעיק יצירתו המחשבתית "כדי שלא יכפול צערו הנפשי".

כנזכר, צריך להשתמש במקרה כזה בגבורה האישית ובתשובה הרצונית, שעל-ידם יתחזקו אורחות-מעשיו מבלי לדלדל ולייבש את עולמו המחשבתי והנשמתי.⁸³

(ג) ויש אשר יתגלה הכאב עם כל רעיון התשובה, על אפשרות תיקון ושיפור, אולם מקורו יהיה רע ופסול. כי יש אשר הנפש תיהפך להיות נוגדת לסדר הישות, ואז נראה לה העולם כולו באספקלריה של רעה, "בצבצ שחור עד אין תכלית", ומכאן נולדת התרעמותם של "בעלי עציבו ודחול"⁸⁴ על העולם והחיים. שורש השקפת-חיים פסימית זו יסודה לדעת הרב ברשעה. בעומק נפשם של הללו שוכן הרשע אשר רצון-החיים אינו עוזבו וממילא נסתר המשקל השווה של החיים, גהרם "היחס הישר שיש לנשמתו של האדם עם כל היש".

וכמובן שהריסת ההרמוניה הזו גורמת למכאובים רבים המתגלים בקצף, חוצפה ויאוש שעה שהיא חודרת למערכות-הרוח.⁸⁵

תקנה אחת ויחידה יש לאותם אומללים — לשוב מדרכיהם הרעים ולהתענג על טוב ד' בשלחות השקט, וזהו אף הקריאה אשר הצדיקים — אנשי האשר של החיים משמיעים באזניהם.

79 שם כט.

80 ע"ע אורות התשובה עמ' ג, סימן ג.

81 שם כה — כו.

82 שם סג — סד.

83 ע"ע אורות התשובה, עמ' צא, סימן ה.

84 שם כו.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עם־י משנתו של הרב קוק 253

(ד) ברם, אף אותם צדיקים אינם נפטרים מצער־התשובה. מיהו, הללו ממקור אחר לחלוטין מוצאם, מצער השכינה.

כי יש והאדם חש בעצמו מעט דבקות בדי', נפשו מתמוגגת בכליון ובכמיהה לשלי־מות האלקית העליונה, "ואיך לו מנוחה בכל צונג ונחת שבעולם"⁸⁶. תולדתו של צער זה צפון בחוק שתוכן החיים של כל העולמים עורג להתגלות השלימות האלקית בהם, ומכיון שהתגלות זו בצורתה הגדולה תלייה בשכלול הרצון החפשי של בני אדם ובמעשיהם הטובים, נמצא שכדי להפיג צער זה יש צורך להשיב את הכלל בתשובה. זוהי פעולתם של הצדיקים המשתדלים לפתוח את "הצנורות הרוחניים הנסתמים מפני חטאת האדם"⁸⁷ אמנם "הצמאון האלהי וכליו שהם הארות המוסר המעשי והתכוני שבמהות הנפש" — מפרסם לצאת, להתבטא, אולם הוא חוזר ונופל מפני שהחטא מכביד עליו, "לא רק חטאת היחיד, כי אם ביותר חטאת הצבור; יחידי סגולה המקוים לאור די' סובלים מחטאת הצבור כולר", וכל כך למה? כי "עצמות הטוב שבנשמתם עורגת דווקא אל הטוב הכללי, והכלל כשהם נמשכים אליו, הרי הוא עלול לטמא אותם במגער מפני חטאו. אמנם, צדיקי אמת סובלים ברצון כל הסתומים, כל היסורים החמריים והרוחניים ובלבד שיבואו למטרתם — "להשכיל ולהיטיב — שיכנסו ישר בכל לב ורוח, למען יתענגו הכל על טוב די', למען ישמח די' במעשיו"⁸⁸.

ואכן, עצה שהצדיקים עוסקים בתשובה חודר אור מבעד לכל פגמי־נפשם, ודרכי־העלייה שהם מתוירים לעצמם נעשים למאורות גדולים המאירים במסתרים לעולם; ומשום כך כל שחש בעצמו "נחם התשובה והתמרמרות המחשבה התיקון פגמיו גם אם תיקונם לא עלה עדיין בלבו — "יכלול עצמו בכלל הצדיקים שממחשבות התשובה שלהם העולם כולו מתחדש באור חדש"⁸⁹.

אחד מדרכי־הביטוי של הרצון להשתלמות היא התפילה על התשובה: "ישפך שיחו בתפילה לפני קונו להוציא לפועל את חלקי התשובה שעדיין לא יצאו אל הפועל, בעבור עצמו ובעבור כלל ישראל ובעד כל העולם כולו ובעד התיקון הכללי של השכינה, אור די' בעולם, שיהיה בתכלית השלימות"⁹⁰. "מיעוט האמונה בתפילתו, הבא מפני דכאות לבו, סופה שתתהפך לאמונה עליונה — בימין די'"⁹¹. ישנם אמנם "דברים המעכבים את התפילה, ומי שנדמה לו שכל אלה הם בידו, ומכל מקום הוא אווזו בחזקה ביסוד התפילה, והוא קורא אל ה' בכל עת, סופו שיסורו ממנו כל הדב־רים המעכבים"⁹².

אולם יש אשר גדול הכאב — כאבו הפרטי וכאב העולם כולו — גדול עד מאד, עד

86 שם כו. ועי' אורות התשובה, עמ' עג, סימן ד.

87 שם נא.

88 שם נב.

89 שם כח.

90 שם סז.

91 שם עד.

אשר נסתמים כל מקורות הרעיונות, הדיבורים, התפילה והצעקה, ההרגשה והשירה, אין אז אלא להתרומם "בדליגה, לחשוף אורות ממקור הדומייה"⁹³. ויש אשר הדומייה והבדידות מגלים בנפשו את הכוח הרוחני-הפנימי שלו, ואז הוא חש בפגמי-נשמתו שבאו כתוצאה ממעשים ומידות שאינם הגונים, ומכוח הצער הוא חותר ברוחו לתקן את המעוות⁹⁴. אמנם לא תמיד מגיע האדם למחשבה ולצער פנימי מתוך התעוררות פנימית, יש אשר בעת צרה ומצוקה שעה שהמצב החיצוני גרוע, מתעורר האדם לשוב בתשובה, אולם אז ההרגשה הפנימית איננה כל-כך איתנה כתוצאה מערעור שיווי-המשקל החיצוני — מכל-מקום גם תשובה כזו "יכולה לבוא למרום קצה, כי גם תשובה שעל-ידי יסורים, היא תשובה"⁹⁵.

רצון האדם והתשובה

פעמים רבות נזקק הרב לבעיית הרצון, הן ב"אורות-התשובה" והן בשאר ספריו. ראוי, אפוא, לברר רצון זה מהו ומה ערכו לגבי התשובה.

ב"אורות-הקודש"⁹⁶ מצוייה הגדרה לרצון הפנימי שהוא "ההתגלות הראשונה של המהות הרוחנית, אבל-יודאי גם הוא איננו עצמות המהות היסודית של הרוחניות הנשמטית". על-כל-פנים הגילוי הראשון של מהותו הרוחנית של האדם בא על-ידי רצונו הפנימי, "השכל והמידות הם התגלות שנייה ושלישית".

"התשובה מתקנת את היסוד הרוחני", היא גורמת "שההתגלות הרצונית" תהיה "התגלות בהירה" ואז ממילא "מזהירים הם גם כן הענפים השכליים והמידותיים". נמצא אפוא, שאם יבוא שינוי בשורש, יתגלה הדבר אף בגילויים המישניים. מכאן החובה להפנות את כל התיקון הרוחני אל נקודת-המוצא, לנקודת ההתגלות הרוחנית הראשונה: לרצון הפנימי.

פעולתה העיקרית של התשובה בתיקון הרצון הוא — הטייתו של הרצון לטובה "כל יסוד התשובה — התעלות הרצון והשתנותו לטובה"⁹⁷.

ומכיון שהרצון הוא הגרעין הפנימי של יסוד החיים והוא מזדהה עם "העצמיות הגמורה של הנשמה", נמצא, אפוא, שעל-ידי קביעתו של הרצון לטובה "נקבע הטוב באמיתתה של הנשמה ובמהותה"⁹⁸.

(וכמובן שבעל נשמה כזו מעמיד תולדות "בעלי נשמות מאירות שאור חייהם נשאב מיסוד הטוב").

93 שם כט. 94 שם; וע' לעיל בפרק על העצבות והמרירות.

95 ועי' עולת ראייה חלק ב, עמ' שנו; ועי' על הלחן על פנימיות התשובה, שם כט.

96 חכמת הקודש חלק א, עמ' רסב. ועי' על רצון העולם ב"סיני" תש"ה במאמר מו"ר הרב כהן,

ועי' שופנהאור בספרו "העולם בתור רצון ודימוי" ו"הגיונות" על הרצון — הסוביקט; וחכמת

הקודש, תצט — תקא.

97 אורות התשובה פב. 98 שם לג.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק 255

הרצון הנו חולייה מרכזית בשרשרת שמצדה האחת הנפש ומצדה השני ההכרה. הנפש אינה יכולה לעמוד נגד נטיית הרע שבה, ומשום כך יוצא הרע לפועל, על-ידי כך נחלש הרצון של הטוב ו"חלישות הרצון גורם לחלישות הידיעה והכרת הטוב מטשטשת". אולם כשהכרה מתבהרת, מתבסס הרצון, וממילא מתחזקת הנפש נגד הנטיות הרעות שבה.⁹⁹

ידיעה זו ש"הרצון הטוב הוא הכל" נטבעת בנפשו של האדם על-ידי אור התשובה הקבוע בלבו; ולבסוף הוא בא להכיר את ההצלחה הגמורה שאינה תלויה אלא ברצונו הטוב של האדם.¹⁰⁰ כי "הרצון הטוב השורה בנשמה תדיר, מהפך את כל החיים והמציאות לטובה, ומתוך העין הטובה שהוא מביט אז על ידה באמיתת המציאות, פועל הוא על המציאות ועל אורחות הסיבוך שבחיים שיצאו מכלל קלוקלם"¹⁰¹. אין ספק, איפוא, שמצב זה בן "מתוך העושר והשובע הנשמתי שברצון הטוב, הכל פורח וחי באושר", הוא "האושר הגדול המאשר את כל העולם ואת כל המציאות"¹⁰². כי "משהיסוד הרצוני האידיאלי מתבסס", הרי מה שהיה עד כה מכוסה — מתגלה, כי "אופק ההבטה מתרחב על-ידי התשובה", דהיינו, על-ידי התבהרות הרצון מוסבר כל מהלך ההיסטוריה העולמית והאנושית כהתגלויות של הרצון הטוב, ואילו "הפגי" מות הנוראות בסדר-החיים נעשות מוכרות בתוך קמטים המתישרים ומתפשטים" כלומר, הם צופנים בתוכם רעה והשחתה כל עוד הם צנופים ומקופלים, אולם עם התיישרותם על-ידי הרצון הטוב הם נארגים במסכת הכללית המשתלמת והולכת.¹⁰³ התשובה לא זו בלבד שהיא משנה לטובה את רצון האדם, אלא שהיא אף מביאה עמה "רצון עמוק של עומק החיים"; "נפלו העולמות בנפילת הרצון", רצונו של האדם נתקטן ונזדחה, ופעולה זו להשיב את הרצון הנעצר אל אורו, להעלותו — היא פעולת התשובה.¹⁰⁴

אולם על דרך עילוי של הרצון — מכשולים רבים. "העוונות הם המעכבים בעד הרצון שלא יתעלה, וצריך לשוב בתשובה כדי לברר את הרצון... ביחוד צריך לשוב מעבירות שבין אדם לחברו, וראש לכל מהגזל שהוא מעכב את עילוי הרצון"¹⁰⁵. משימת עילוי של הרצון יכולה לצאת לפועל רק על-ידי הקדושה, כי "השכל החי-לוני אינו יכול להגביה ולזרוק לגמרי את האופי הנפשי שיסודו מתגלה במהות הרצון, מפני שכוח הרצון הוא יותר עצמי ויותר עמוק ומושרש במהות הנפשית מהשכל"¹⁰⁶. זוהי סגולתה של "חכמת הקודש", "שהיא מהפכת את הרצון והתכונה הנפשית של לומדיה"¹⁰⁷.

99 שם לו. וע"ע עמ' צג, סימן ח.

100 שם לב, וע"ע אורות התשובה עמ' צ, סימן ג.

101 שם לג, 102 שם.

103 שם לד, וע"ע לעיל בפרק על תשובת העולם.

104 מוסר הקודש, עמ' פא.

105 אורות התשובה לא.

106 "אורות הקודש" ח"א ע' רסג, 107 שם ע' א.

במבט של עילוי יש אף להסתכל על התפתחות המדע. "כל עמל המדע צריך שיהיה מכוון אל היסוד האידיאלי ליתן לרצון האנושי את הפנים היותר טהורים הראויים לו"¹⁰⁸, ולא רק לרצון האנושי שהוא המרכז, אלא אף את הרצונות האחרים השולטים בעולם, אותם שהם צרכי החיים החמריים והרוחניים, אף אותם חייב המדע לחקור כיצד להוציאם מהכוח אל הפועל. אולם אסור לה לאנושות לשכוח שאסוק הוא להת- מסר לסיפוק הרצונות הפרטיים בלי זיקה למרכז — להתעלות הרצון ובהירותו השכלית¹⁰⁹.

חשיבות מיוחדת נועדה להמשכת "עוז החיים ממקור הטוב", להגברת השפע של החיים הטהורים, והאדם אשר נקרא למלא תפקיד זה בכוח רצונו, הוא מוציא לפועל משימה זו — ורצון זה על-ידי צאתו מן הלחץ, משלים את פעולתו ביתר עוז וביתר כוח, וזוהי מעלתם המיוחדת, של בעלי-תשובה.

כי "יסודות, כוחות ותולדות" הנדחפות מנפש האדם, יוצאות לכל רוח, ויש שהן נוטות להרע, ורק בכוח הרצון משיב אותם האדם לטוב; נמצא שבעלי-תשובה המד- ריכים את כוחות נפשם בדרך היושר, משתמשים במרץ שנאגר על-ידי הקמת הסכר להתפרצויות, ומכוונים אותם לקראת הטוב¹¹⁰, ולא זו בלבד, שבעלי-תשובה מעלים את מעשיהם מכאן ולהבא, אלא אף מכאן ולשעבר.

הא כיצד?

יש ונכנס רצון בלב האדם והוא נכנס בעוצמה ובעוז כה גדולים, עד כי "שבר בעונו" גם את העוז של המוסר והאמונה, אולם מכל-מקום קנה לו רצון זה "כוח הווייה של גבורה", ומכאן מעלתו שם, שהרי נתגשם במעשה, ושעה שאדם חוזר בתשובה, למרות שהוא מתחרט מעיקרא על המעשה ועל רצונו הרע, הרי הרצון "איננו חוזר לתהו", שהרי קנה לעצמו כוח הווייה, אלא "פועל בעונו על יסודו של עולם להטביע בהווייה כולה רצון כביר לאור וטוב", ומשום כך הודונות נעשות כזכות, שהרי כוח הרצון הודוני נהפך עתה לכוח רצון לזכות ולהאיר¹¹¹.

ברם, יש חסרון בתכונתה של התשובה, שהרי היא גורמת לאדם לקמץ את רצונו ולכופפו, ועל-ידי-כך נפגמת אישיותו, והרצון הריהו "יסוד החיים, ואסור לטשטש את כוחו"¹¹², "ושבירתו של הרצון מאבדת טובה הרבה"¹¹³, משום ש"שכלול העו- למ" תלוי בהשאת הרצון על-פי תכונתו, — מיהו כל זה אינו אלא בתשובה הנמוכה, זו הרואה רק את המעשה הרע של האדם, אולם "בגמר בישולה של התשובה כשהיא מתאחדת עם התשובה העליונה"¹¹⁴, זו שכל עיקר כונתה "אימוץ רצון האדם והגברת

108 איה"ת ע' טא.

109 שם טב.

110 שם לה.

111 שם לו.

112 מוסר הקודש עמ' עה.

113 שם עז. 114 אורות התשובה, לו.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עם י משנתו של הרב קוק 257
 הערך של אישיותו, מתמלא החסרון והאדם נשאר "מלא אומץ מצד הטוב שברצון
 שכבר נשתכלל".¹¹⁵

כיוצא בתהליך זה מוצאים אנו בתקופה המיוחדת לתשובה — בעשרת ימי תשובה.
 "ההליכות המעשיות והרוח הכללית השולטת בעיקרה" בימים אלה, אם כי צפונה
 בה תועלת רבה לטהרת המעשים, הרי כופפים הם את הרצון, ועל-ידי כך גם את
 הרצון של הטוב, וחולשה זו פוגמת גם ב"גיבור שבגיבורים". דומה הדבר לריפוי
 על-ידי הזרמה חשמלית המגרשת את ארס המחלה, אולם מחלישה ומרפה את הכוח
 הבריא. משום כך באים אחרי הימים הנוראים ימי שמחת קודש, המקיימים את "הר"
 צון הטוב ועוז החיים הטהור, ואז תהיה התשובה שלימה".¹¹⁶

ומשרצון האדם יתעלה עליו עליון על-ידי התשובה ויתגלה בהוד גבורתו,¹¹⁷ הוא
 יבוא לידי התאחדות עם המחשבה, ואחדות זו של המחשבה הרצון עם "המציאות
 הממשית"¹¹⁸ תביא עמה שינוי ערכי מחלט, כי "התשובה היא חידוש החיים, אי"
 אפשר לתשובה שלא תשנה את ערך החיים כולם".¹¹⁹

יטוד שינוי זה "מונח בעליו הרצון והתעמקותו במעמקה של ההכרה, ויזוג עמה
 והתאחדותו המחלטת בקרבה"¹²⁰, ועל-ידי כך ישתנו מושגי החיים הנוכחיים.
 כשיוסר התבלול מצינו של האדם, "העולם הרחני ישתרע בכל הוד מלאו" — יבוא
 השחרור ממלאך המוות¹²¹. "כל מה שהתשובה מתעמקת יותר, הולכת יראת המוות
 ומתמעטת עד שפוסקת לגמרי, ומקומה לוקח המצב של "זתשחק ליום אחרון"¹²².
 "יראת המוות היא מחלת האדם הכללית. הבאה בעקב החטא"¹²³, ואין זו היראה היחיד"
 דה. "מחשכי הזוויה עלופים הם בפחדו-שוא" הם מתפשטים בנשמות היחיד
 הציבור, בנפש העולם המקורש בתנאי הלחץ חזקים מעיקים על חופשתו האמיתית:
 בעל-תשובה מפחד שעזונותיו כבר אבדוהו... פחדה הארץ גם כן ולא הוציאה את
 העץ בשלימותו, שיהיה טעמו כטעם פריו¹²⁴; פחדה הלבנה, מפני ההתחרות של שני
 מלכים בכתר אחד; מפחדת היא האנושיות, מפני ערכי החופש הבהירים והרוממים;
 מפחד הוא כל העולם הזה מפני הופעתו של העולם הבא".¹²⁵

115 מוסר הקודש, עו.

116 אורות התשובה, לת. וע"ע שם לה, סימן ד.

117 אורות הקודש, עמי תמב. 118 שם תמד.

119 אורות התשובה, נד.

120 חכמת הקודש, שצה.

121 על הנצחון על המות על ידי התשובה עמד פרוש ה. ברגמן במאמרו: "מות ואל-מות במשנת
 הרבי", "הארץ" 12.10.48.

122 אורות התשובה, מו.

123 חכמת הקודש, שצב.

124 ע' לעיל בפרק על תשובת העולם.

125 אורות התשובה, ז, וע"ע "עקבי הצאן" במאמר על הפחד עמי יט. ובפתיחת "כוכב האולה"
 לס. רוזנצוויג.

וכל כך למה? כי העולם הנראה לעינינו נתון בגבולות צרים, האדם אינו יכול להשתחרר מתוכם. אולם המציאות כולה שואפת להיות יותר טובה, לפרוץ את הכב" לים בהם היא אסורה — "ובתוך חפץ זה חפוי כוח-חיים של התגברות על המידה המוגבלת של ההווייה וחולשותיה"¹²⁶; ומשחפץ זה יוצא אל הפועל, איז "המציאות הרוחנית שבהווייתו האמיתית של האדם, כמציאות הרוחנית של העולם כולו תופסת את בליטתה הרשומה, וודאותה הולכת ומתנוצצת, והמוות אובד את שמו ועמו את מוראו ופליצתו. והאישיות היחידה הולכת ומתגדלת, נכנסת בתוכן הכללי של האומה כולה כניסה ממשית, ונבלעת משם במציאות הכללית של העולם כולו"¹²⁷, ומכיון "שהיושר והטוב שבנו הלוא הוא בא מהתאמתנו אל הכל, ואיך אפשר להיות קרוע מן הכל, פרור משונה"¹²⁸, נמצא שעם "הכלליות העליונה מוצאת (הנשמה) את אשרה בזיו האלהי, עשיר החיים המנביעים יישות ניצחת"¹²⁹.

גלוייה המעשיים של התשובה

בעיית היחס בין המעשה למחשבה נושנה היא, ולא כאן המקום לתאר את גלגוליה השונים בעולמות המחשבה היהודית. מה שניתן לנסח הוא שעל-פי השקפת המחקר מצטמצמת השפעת התחתונים בבקשת רחמים וחנינה, כלומר, אין למעשה בני-אדם השפעה גדולה על העולמות הרוחניים; ותפיסה זו היא שגרמה לחיפוש טעמי המצוות בכיוון שכלי.

השקפת-הקבלה היא שהשפעת התחתונים דינאמית היא. החסד, הדין והרחמים נתו- גים לתנודות שבמעשי התחתונים; על-ידי מעשים טובים נוצר כוח חיובי בונה ומיטיב, ועל-ידי מעשים רעים מתהווה כוח שלילי הורס ומרע. כוחות אלו זורמים כלפי מעלה, ובבחינת התעוררות מלמטה הם מכריעים את הכף. כמובן שעל-פי תפיסה זו נתנו למצוות טעמים עצמיים.

ברור שהרב כמקובל, ייחד למעשה מקום ראשון: "אחד מיסודי הדיעות העיקריות, שהמצוות הן פעולות יציריות שהמחוגה האלהית תארתן"¹³⁰ ומהי יצירתן? — השבת האור לשורשו. "כל פעולה טובה בהיותה כבר יוצאה אל הפועל, היא משיבה את האור לשורשה. היא מכה גלים לאחור ומרחבת היא את פעולת הקודש ומגדלתה

126 שם ז.

127 שם מז.

128 שם ד. וע"פ אורות התשובה עמ' נב, סימן ה.

129 שם מז. לפי המתבאר כאן על מהותו של הרצון תמוהים הם דבריו של נ. רוטנשטייך בספרו "המחשבה היהודית בעת החדשה" חב' ע' 262 בספר על "הפוך הרצון" על מקומו של הרצון במערכת השתלמותו של האדם. מפני גולם של הדברים הם סעונים עיון בפני עצמם — על הרצון במשנת הרב, ביחוד לאור המאמרים ב"מוסר-הקודש" עמודים: סט, מו, מד, מ, לא, פו, פח, צב, צח, קח, וכן ב"חכמת הקודש" עמודים: שגא, שעה, שצה, תמד, תקסג, רסג וכו'. וע"פ במאמר ד"ר א. עובדיה, בח"ב מכתביו הנבחרים, והרב כהן בסיני תש"ה.

130 ע"י משנת הרב, הוצאת בני-עמ' לו.

259 התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק
 ממטה למעלה"¹³¹. והוא הדין להיפך, בפעולות הרעות: "כל חטא מעשי קורע את
 האחדות האידיאלית הזאת. מעמיד את מעגל החיים מחוצה לה"¹³².
 "המגמות האידיאליות המורשות בעולם המעשה, כולן קשורות... חבל בחבל
 נימא בנימא"¹³³, "והנימין הם המשכת שפע החיות העולמית ממקור החיים"¹³⁴.
 "האידיאלים היקרים הגנוזים בחינוכי המעשים מחוייבים הם לצאת דווקא על-ידי
 התגלמותם במעשים"¹³⁵, כי "התמצית המעשית חובקת בנקודתה האחת היותר קטנה
 המוני-המונים של אידיאלים והגיונות רחבים, המכשירים אותה בעולם ובחיים;
 וכשהיא נפגמת ניטל החוסן של כל האידיאלים הרחבים במלוא עולם"¹³⁶. כעין יחס
 זה בעולמות הרוח קיים גם בעולם החומר ביחס שבין "המרחב האיתרי בעל מיליונים
 קוביקים המלחצים באטם גשמי אחד לחוללו בצורה גבישית"¹³⁷.
 "עמודו של עולם בנוי מדעת ומעשה ודיוק היושר בפלס הגמור, וכל זמן
 שהדיעה הזו לא תהא קנוייה בלב האדם מישראל—אף אם יבואו בלבבו
 מדעים מוסריים כלליים—עדיין לא יוכל להיות נבנה... כי חידוש הרע"
 יון ותוקפו צריכים להתקשר אל הפרטים המעשיים כולם"¹³⁸.
 אמור מעתה: "לעליית הנשמה של הכלל הפרט" נחוצה ביותר התשובה המעשית
 "על-פי התורה והיושר הגמור"¹³⁹.
 ומשום כך לא נשארים הניסוחים הכלליים של הרב על מהות התשובה ערטילאיים,
 אלא יש להם הגשמה והדרכה מעשית; שהרי כך כתב הרב בהקדמה: "מוכרח אני
 לדבר על דבר התשובה, ודווקא בצידה הספרותי והמעשי... להגשמתה בחיים".

131 אורות התשובה, עמ' יט—כ; עמ' פט. וע"ע אורות. קיז. "ואיחוד הכללות והפרטיות".
 חכמת הקודש חלק א. מוסר הקודש עמ' רפד: "אור ישר בדיבור ובמעשה".
 132 אורות התשובה, לו. והדברים מוסברים יפה על-ידי התקשרות הדעת והרצון. ע"י לעיל על
 הרצון, וע"י חכמת הקודש, עמ' תמד.
 133 חכמת הקודש, תקעז.
 134 ע"י בארז רבה קכת, קלו. וע"י "סיני" ניסן תש"ו במאמר מו"ר הרב דוד כהן על "תורת
 ההתפתחות בחכמת הקודש".
 135 אורות מהדורה ראשונה עמ' 67. וע"ע אורות התשובה, עמ' כג, ס' ה.
 136 אורות התשובה, נג. וע"ע שם עמ' מז, סימן ד. וע"י נא, סימן ג. וע"י נט, סימן ב.
 137 שם נג. וע"ע אגרות, חלק ב, עמ' לפ, ואורות התשובה, עמ' פד, סימן ו.
 138 חבש"טאר, הוצאה שנייה, עמ' לו.
 139 אורות התשובה, נב. וע"ע שם מז, סימן ה. עמ' מ, ס' ה (!) לאור מסקנה זו, על מקום המעשה,
 מה תמיהים הם דברי ד"ר חלפסברג ב"אזכרה" חלק א. עמ' רמו המסיק, שדעת הרב ש"גדול
 תלמוד". נראה ברור שאי אפשר לגשת ל"תלמוד" כל עוד המעשה פגום. לשיטת הרב גדול
 המעשה בזה שמעמיד את האדם על בסיסו האמיתי. אין איפוא למצוא במעשים "מטרה של ברור
 הדת" (כדברי חלפסברג) אלא הן "פעולת יצירות". והסתירה שהוא כביכול מציג אינה סתירה
 מעיקרא, אדרבה, דחקה העובדה שאנו חייבים להשכיל קודם שאנו מטיבים את מעשינו, מורה
 שהמעשה הוא כה חשוב עד שהוא זקוק לעידון ההכרה והתעלותה (ע"ע אורות התשובה עמ'
 ג, סימן ג, וע"י נט, סימן ב.) ואם כי המצוות המעשיות גורמות ל"ירוח אהבה שתבוא בלב הכלל"

הרב מזרזו על ההקפדה בדיני ממונות, בחלק התורה השיך ללימוד "חושן-משפט", ודווקא לימוד מעמיק, כי לימוד כזה מאפשר התגברות על "מכשולי הלב שבחיים", כלומר, חמדת הממון השוכנת בלב והמעמידה מכשולים על דרך חייו של האדם, כי על-ידי שינון המשפטים שבין אדם לחברו "ניטל מחץ הספק המבוכה מתוך הנש" מה" 140, אחר שעל-ידי לימוד בהיר ומבורר מתבהר לאדם יפה מה מותר ומה אסור; והתשובה המקורית הו"ה הנובעת מאור תורה בעולם" מאירה את דרך החיים המעשיים.

אולם כדי לזכות להארה זו הבאה על-ידי לימוד התורה "ולהתדבק בצדק האלקי שבחלק המשפטי של תורת חיים" יש לעזן את הלב והמוח בטל האור של ההגיונות הפנימיים שבהכרות האלקיות האציליות" 141.

מיהו, יש לפעמים שאין אדם חש "במתיקות נעימת התורה", ופגם זה בא "מחסרון בטבע הישראלי של הנשמה", ותשובה מכוננת לחסרון זה, תתקן פגימה זו. ולא זו בלבד, אלא אף אם רק "נותנים את הדעת לתקן את החסרון הזה", "מיד חוזר האור העליון של הטבע הקדוש של הנשמה לזרחה, וחוזרת מתיקות התורה להיגלות" 142. יתר-על-כן: בהירות ההבנה של הלימוד תגדל לפי ערך בהירות התשובה שלפני הלימוד, כי "השכל מתרומם על-פי התרוממות הרצון, והוא מתבהר לפי המידה של בהירות הרצון" 143, וכשהרצון מתבהר יפה והאדם מגיע לעומק "נקודתו העצ-

אין זאת אומרת שזוהי כל מטרות.

בתפיסה מוסעית זו נכשל גם נ. רוטנשטריך בספרו "המחשבה היהודית בעת החדשה" עמ' 257, שכתב: "נמצא שתיקון העולם תלוי בעצם בדרכי תפיסתו של האדם ולא בשינוי ממשי בעולם שמחוץ לאדם. לפיכך אנו רשאים לחזור ולנסח את מגמתה של מחשבה זו: התפיסה הדתית עומדת על זוית הראייה שהיא מוסיפה, ולא על היסודות הנתפסים כשהם לעצמם". דברים אלה מופרכים מעיקרם מדבריו המפורשים של הרב: "השינויים התדירים שחכמת הסוד אומרת על דבר התפיסה התדירה והמופלגה רבת השלימות שבעולמות הרוחניים, הם המבארים לנו את התנועה הבלתי פוסקת... שבעולם החמרי... וההתקשרות העצמית שבין המציאות השכלית הרוחנית העצמית, ובין ההתגלמות החומרית, זהו דבר מוסבר מאד" (חכמת הקודש תקלו).

וכבר העיר על כך הפרופ' ברגמן ב"הארץ" (12 באוקטובר 1948) הסבור "שהתפיסה הדתית של הרב אינה מוסיפה זוית ראייה, אלא תודעה חדשה ארוחת חיים חדשים (חכמת הקודש, תיב).

140 אורות התשובה, עמ' ס. וע"ע עמ' לא, סימן יד.

141 על האיתוד העליון הוה של "רוח הנבואה המלא תפארת אידיאלית" ובין "רוח ההלכותי המלא גבורה מלכותית מעשית" הרחיב הרב את הדיבור "בחכמת הקודש" עמ' כד-לו, וכן ב"אורות התורה" פרק ט ופרק י. — על כל פנים "תיקון העולם הוא דחוק כשמתייחדים שני הרוחות יחד והם משיעיים ומושפעים זה מזה".

142 אורות התשובה, עמ' עה.

143 שם, ועי' לעיל על הערך הגדול של הרצון, ועל חשיבותה של אחדות השכל והרצון להשגות העליונות עיין "חכמת הקודש" עמ' רסא.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עם־י משנתו של הרב קוק 261
 מית¹⁴⁴, הוא שב בעד עצמו, כל תיקונו ודרכי־הזדככותו מכוזנים להעלאתו שלו
 (תשובה עילאה), או ככל התוכן הלימודי עולה במדרגה של הפרייה ונביעה שאין
 דוגמתה בשום תוכן לימודי מצד עצמו¹⁴⁵, כי אז קמה הזהות בין עצמיותו הפנימית
 ובין התורה, וזהו היא המפיצה את מעינותיה המקוריים חוצה.
 חובת תשובה מיוחדת מוטלת על האדם בערב־שבת ובמוצאי־שבת. בערב־שבת־
 קודש צריכים לעסוק בתשובה על העבר בימות החול כדי לקבל קדושת־שבת בלא
 שום מניעה מכל דבר חטא ועוון¹⁴⁶, ובמוצאי־שבת־קודש צריכים לשוב בתשובה
 על התוכן של הארת השבת¹⁴⁷, שיהי' נקי בלא שום תערובת העלולה להזיק, כי בשבת
 היתה קדושתה מגינה על החלקים הנדבקים להארה הרוחנית — מה שאין כן במוצאי
 שבת קודש עם הסתלקות הקדושה¹⁴⁸.

פרק שלם מוקדש ב"מוסר־הקודש"¹⁴⁹ לטהרת מידות הנפש, ובו הדרכות לתיקון
 המידות והעלאתן, וכן "במוסר אביך" בביורוי "מידות הנפש"¹⁵⁰. אולם ידיעה
 ראשונית היא, שיש לפעמים ש"המידות הרעות באות בתור עונש על חטאים קודמים,
 ואין די במה שישתדל האדם להיטהר מהן"¹⁵¹ בלבד, אלא צריך ראשית לפשפש
 במעשיו ולשוב מהעוונות שגרמו את העונש של קלקול המידות¹⁵².

בשעת האכילה "מתנגשים כוחות החיים הרוחניים עם הכוחות הבהמיים"¹⁵³, ולפ־
 עמים הנטייה הגופנית מנצחת והאדם אוכל "במחשבה פסולה או נמוכה"¹⁵⁴ אף־על־
 פי שהיא של היתר, מכל־מקום תיכף כשמתעורר לשוב על זה מתעלים כל הכוחות
 ומתהפכים לאצילות ולקדושה כשם "שבמצות עשה, אינו זו משם עד שמוחלין לו"¹⁵⁵.
 ויש לפעמים שצריך להתענות, אולם התענית כרוכה בתנאים רבים. ב"אגרות־
 הראייה"¹⁵⁶ מסביר הרב את עניינה של התענית. אדם שכוחותיו הם מלאים יותר
 מהנדרש "להרגשת חיים ישירים ולעבודה נדרשת", ולא זו בלבד, אלא שאף לאחר
 הטייתו את עודף כוחותיו לעמל התורה והמצוות, עדיין יש בו מותר של ההתגברות

144 ע"י להלן בספר על המקוריות הפנימית ובאורות התשובה עם צג, סי' יא.

145 שם עו.

146 שם עו.

147 ע"י לעיל בסוף הפרק על התשובה הפתאומית ובחכמת הקודש עם תסו.

148 אורות התשובה, עו. וזהו ענין קידוש ידים ורגלים ביום הכיפורים. וע"ע עולת ראייה חלק

ב עם צמ' שסו.

149 עם רלג — רסד.

150 עם' נט — סא.

151 אורות התשובה, עה.

152 וע"ע אורות התשובה, עם' נט, סי' ב ; גא ג ; סו' סי' ב. עולת ראייה, חלק ב, עם' שכו.

153 מוסר הקודש עם' רץ.

154 אורות התשובה, סח.

155 שם סו.

156 חלק א, עם' סה.

הגופנית — לאדם כזה על־פירוּב התענית נדרשת גם לפי מצבו החמרי וגם לפי מצבו המוסרי. התענית תקהה את הנטייה הפרטית לזלילה, ותוסיף אומץ "לכל חלקי הגוף והנפש". אולם כאשר חסרים לאדם גם הכוחות הנדרשים לו, וודאי שאסור להתענות.

אולם יש מקרים אשר בהם "כוח הרע שבחומר"¹⁵⁷, דהיינו פגמי המידות והעוונות, מונע את הרצון מלהעלות, ומשום כך למרות שהאדם "מוכשר לרוממות עליונה בהשגתו"¹⁵⁸, באה הכבדה בהשגה זו, ועל־כן "אם גופו חזק צריך הוא להשתמש בתענית וסיגופים בתור הדרכה של מעבר"¹⁵⁹, כי על־ידי־כך יותש הכוח הרע שבחומר, וכמובן שרק בתנאי ש"הכוח הרוחני והגופני מסכים לזה"¹⁶⁰. אבל אם גופו חלש, צריך הוא להרחיב דעתו ברוממות הקדושה"¹⁶¹, ולא יתיאש "מעליית הרצון"¹⁶², ואפילו כשנשארים כמה פגמים שלא נתקנו, צריך לצפות לחסד ד' ולהשֶׁ לֵיךְ עליו את "כל טיפולו המוסרי והמעשי, כי אין קץ ותכלית לאור החסד האלקי, הפרוש על משיגי האמת, שהם הם מבקשיו ודורשיו"¹⁶³.

הבסיס והיסוד של כל דרכי התשובה המפורטים הוא הרגשת האמת. יש צורך להב־היר בבהירות גמורה את תופעת העולם כהתגלות זעירה מאמתו של ד'. נמצא, איפוא, שכל מעשה צריך להיות מותאם לאור האמת הזו; ומקור חרטת התשובה חייבת להתבסס על המעטת אור האמת ממעשי בני־אדם¹⁶⁴.

בדיקת אור האמת במעשים מחייבת — כשעוסקים בתשובה — "להגדיר ביותר את מהותם של הטוב והרע"¹⁶⁵, ועל־ידי־כך להתחרט רק מהרע שברע ולא מהטוב שבו.

הפנימיות והתשובה

דרכי התשובה הנידונים ב"אורות־התשובה" הם מעט מזעיר משפע הפרטים שיש להקפיד בהם בתהליכי התשובה; ואין הם אמורים לגבי כל אחד ואחד, כי לא הרי חולשותיו ופגמותיו של זה כפגמות האחר, וכל אדם מצווה לבדוק בעצמו כדי לעמוד על נקודת־התורפה ולתקנה.

מיהו, כלל מרכזי יש להם לדרכי־התשובה והוא משותף לכל השבים, דהיינו, לכל בני־אדם: פנימיות. כי כשם שאין פרצופי בני־אדם ודעותיהם שווים, כך אין עצמיו־תם שווה, כל אחד נקודתו העצמית אחרת; אם כי היא בלתי מוגדרת, הרי היא מורגשת.

157 שם סב.

158 מוסר הקודש, עמ' רפט.

159 שם.

160 אורות התשובה סב.

161 מוסר הקודש שם.

162 אורות התשובה, שם.

163 אורות התשובה, סא, ואותו הקטע במוסר הקודש, רפט.

164 אורות התשובה, סא.

ב"מוסר-הקודש"¹⁶⁵ יש פרק על "העצמיות והמלחמה הפנימית", ומאמרי פרק זה יסייעו בהבנת העניין.

"ואני בתוך הגולה" — האני הפנימי, העצמי של היחיד והציבור אינה מתגלה בתוכיותו, רק לפי ערך הקדושה שלו... " באים מלומדים מחנכים, מסתכלים בחיצוֹ-ניות, מסיחים דעה גם מן האני, מפטמים את המוחות ואת הלבבות בכל מה שהוא חוץ מהם, והאני הולך ומשתבת, וכיון שאין אני, אין הוא, וקל וחומר שאין אתה"¹⁶⁶. "הנקודה העצמית המיוחדת של האדם בתוכיותו היא הרבה יותר גבוהה, נשגבה ונעלה מכל מה שהוא שופע ממנו לחוץ"¹⁶⁷.

"יש מין הכרה פנימית שמבררת לאדם בירור גמור, שנשמתו במלוא אורה מתגלית אליו, והיא חסונה ומליאה אמת יותר מכל מדוד ושקול"¹⁶⁸, ומשאדם בא לידי גילוי כזה, הוא "בא להכיר את הטוב האמיתי של ההצלחה הגמורה שאינה תלויה כי אם באדם עצמו, ולא בשום תנאי חיצוני"¹⁶⁹.

"כששוכחים את מהות הנשמה העצמית, כשמסיחים דעה מלהסתכל בתוכיות התיים הפנימיים של עצמו, הכל נעשה מעורבב ומאופק, והתשובה הראשית שהיא מאירה את המחשכים מיד, הוא שיש טוב האדם אל עצמו, אל שורש נשמתו, ומיד ישוב אל האלקים, אל נשמת כל הנשמות; ודבר זה נוהג בין באיש יחידי, בין בעם שלם, בין בכל האנושיות, בין בתיקון כל ההויה כולה, שקילקולה בא תמיד ממה שהיא שוכחת את עצמה — על-כן רק באמת הגדולה של התשובה אל עצמו ישוב האדם והעם, העולם וכל העולמים, ההויה כולה, אל קונה, לאור באור החיים"¹⁷⁰.

וכיצד שבים אל העצמיות? הכלל החשוב ביותר —

"לאחוז בתורה ועבודה כל-אחד לפי עמדתו"¹⁷¹, כי "כל אדם צריך לדעת שקרוי הוא לעבד על-פי אופן ההכרה וההרגשה המיוחד שלו — הוא צריך לרכוז את חייו בעולמותיו הוא, בעולמות הפנימיים שלו שהם לו מלאים כל ומקיפים את הכל"¹⁷². ועל כן "מי שיש לו נטייה לחסידות, לדביקות אלקית ולחוכמות רוחניות עליונות, מופשטות, צריך הוא לדעת שלכך הוא נוצר"¹⁷³, "אפילו אם יש לאדם רק קצת נטייה לציורים רוחניים עליוניים — מוכרח הוא להתבודד בדרכו בקודש"¹⁷⁴: "מי שנשמתו היא שירית-פיוטית, צריך הוא לדעת את תכונתו, את מאווייו ותשוקותיו המיוחדות —

165 שם לה. וע"ע אגרות הראיה, סי' תקכב.

166 מוסר הקודש, קמ. וע"ע שם סב.

167 אורות התשובה, צג.

168 מוסר הקודש, קכ.

169 אורות התשובה, לב.

170 שם סז.

171 שם עא.

172 מוסר הקודש, רכז.

173 שם רז.

174 שם וע"ע מוסר הקודש, ריד; אורות התשובה עמ' לט, סי' ד.

את המזן הרוחני המיוחד לוי¹⁷⁵; ומשום כך "אם לפעמים יראה שהמידה המתעוררת על-ידי הקריאה בספרים מענייני המוסר והיראה אינה לפי מידתו, יתבונן ויחקור על מידתו, מה היא — ויתחזק ויתאמץ ביחוד במידתו העצמית, אולם מכל מקום אל יניח ידו ממה שמתעורר על-ידי הספרים, כי כל מדרגות הטוב הקודש צריכות להיות מקושרות זו עם זו"¹⁷⁶.

אמור מעתה "בעל תורה אין לו תקנת תשובה כי אם בתורה ועל-ידי התורה, ובעל מחשבה פנימית אין לו תשובה, כי אם במחשבה זו ועל-ידי מחשבה זו — תשובתו מוכרחה להיות עליונה, רוחנית, עדינה"¹⁷⁷. אולם כל זה נהג בתשובה צילאה — התשובה העצמית. לא כך הוא הדבר בתשובה תהאה — התשובה שכלפי העולם, "כאן הדבר מתחלף, הכרח הוא להרבות בלימוד ומעשה, אף-על-פי שבא על-ידי-זה מיעוט בהגיון ובמחשבה"¹⁷⁸, ואמנם יש לפרקים שדחוקא המעטת הבהירות מאפשרת גישה לעולם החיצוני שמפאת רום מחשבות-היחיד אין הוא מסוגל לקלטן¹⁷⁹; והתובה הגדולה היא לאחד את שתי התשובות הללו, ולפרנס את השפעת הגומלין הנסתרה שביניהן¹⁸⁰.

כאמור, עיקר התשובה — השיבה לפנימיות, ומשום כך אין הרב מדבר מלבד במ-קום אחד¹⁸¹ — על השפעת גורמים חיצוניים המביאים לידי תשובה כגון יסורים וכדומה, כי עיקר התשובה — כשהיא באה מהכרח פנימי, כשהיא הופכת להיות "בנו" ולא "שלנו"¹⁸².

ברם, משום כך אין התשובה יוצרת מחיצה בין הפרט לעולם — היא מרימה אותו "הוא מרומם עמו את העולם ואת החיים"¹⁸³, כי "התשובה העליונה באה מדחיפה פנימית, היוצאת מדחיפה חיצונית עליונה"¹⁸⁴. ציר דחיפות אלו יסודו באחדות העולם כולו וביחס המרכזי שיש לאדם עם העולם¹⁸⁵.

175 שם רטו. וע"ע שם רטו; חכמת הקודש עמ' לו; אורות התורה עמ' נ.

176 אורות התשובה, עא. וע"ע עמ' עב, ס' טז.

177 שם צב. 178 שם דז.

179 וע"ע דז, סימן יב.

180 שם.

181 אורות התשובה עמ' כט, ס' ט. תשובה זו היא חשובה מאהבה שאינה באה על-ידי יסורים, מה שאין כן תשובה מיראה שיוסרין באים עמה. ע"י עולת ראיה, חלק ב עמ' שגו. מכיון שהרב האמין לתשובה מאהבה כדורגו, לא ייחד הדיבור על היסורים המביאים לידי תשובה.

182 הגיונות לשופנתאור.

183 אורות התשובה, נ. מובלסת כאן התהום בין שיטת הקודש לרב וצ"ל לבין שיטת הרצון העיוני — הפסימי של שופנתאור, שיטה שהובילה להתנורות מן העולם, למנוסה אל האפס. וע"ע חכמת הקודש עמ' תצט — תקא.

184 אורות התשובה, כב.

185 ע"י לעיל בראש "תשובת האדם". התשובה בעצמה היא גם כן התעוררות חיים נמלאה — אגרות, ס' עט.

תורת הנסתר והתשובה

הסתכלות פנימית קשורה קשר הדוק עם העסק ברוי־תורה. ואכן פעמים רבות חזר הרב להסביר הקשר בין התשובה והתבוננות הפנימית — תורת הנסתר. ב"אגרות־הראייה"¹⁸⁶ דן הרב במשבר הרוחני העובר על היהדות בדורות האחרונים, גים, משבר שבא מתוך עזיבת הצדדים הרוחניים של התורה. לשבר גדול זה רואה הרב תקנה אחת, רדיקאלית: לשוב בתשובה גדולה, תשובה מאהבה. תשובה כזו תוכל לבוא, רק אם תבוא ההתעסקות "בטהרתם של מושגי האמונה והעבודה, בבירורן של הדעות בענייני אלהות, הנבואה, רוח הקודש... תיקוני הנשמות של היחיד ושל הרבים".

הוא אומר: כדי לזכות לתשובה השלימה, צריכים לעסוק ברוי־תורה ובעמקי־סודותיה; כי "התשובה הנובעת מאור סתרי־תורה, המתעוררת מתוך הגיון פנימי — גדולה וגשגבה באין ערוך מכל תשובה פרטית היוצאת מתוך חשבונות הנפש הקטנים, הפרטים, שאין בהם אלא מקומם, שעתם ופרטם"¹⁸⁷.

נמצא שהבא להרצות על התשובה וערכיה לא יוכל להתעלם מדיון על רוי־תורה; ואכן באגרתו להרי"ם חרל"פ כותב הרב: "ביחוד קשתה עלי מאוד ההסברה והכיוון אל השערה, עד כמה להנמיך רוי־עולם, והיכן הוא הגבול של ל"מכסה־עתיק", ומסיים בתפילה: "אל ד' ויאר לנו בדרכו, דרך הקודש"¹⁸⁸.

כי אמנם רבים המכשולים לבא להתעסק בתורת־הרויים, "צריכים לזה לנקיון גופני, לטהרה מידותית, בתור עזורים, שלא יעיבו ענני התאוה את הוהר השכלי"¹⁸⁹, ולפעמים על־ידי "שמתאמצים להיות מדובק ברוחניות עליונה, מתרוממים כל כחות החיים הרוחניים... והגוף נעזב מן הנשמה, ועל־ידי־זה המידות הרעות שולטות בו... ובשביל כך צריכה היא התשובה עם חפץ זיכך המידות להיות קודמת לעלייה ההסתכלותית"¹⁹⁰.

המחיצה הגדולה ביותר המונעת את העסק ברוי־תורה, הינה מחיצת העבירות המעיבות את אור השכל והנשמה, ומטשטשת את הקשר הפנימי החי בין רוח האדם ובין המסכת הרוחנית־הכללי¹⁹¹.

ומשום כך אי־אפשר להצליח בסתרי־תורה בלא תשובה"¹⁹², אשר בבואה יחד עם

186 ט' תמג.

187 שם.

188 "אורות", צו.

189 אגרות, שעח. ועי' הרהרים, עמ' כג, תשובתו של הרי"ם חרל"פ: "כי אם אנו מדברים על דרך שאנו קוראים הסברה, אין זה גילוי רוי־תורה באמת".

190 אורות התשובה, עמ' לח. ועי' מורה נבוכים, חלק א, פרק ה: "צריך לאדם שלא יהרוס לזה העניין העצום — הנכבד, מתחילת המחשבה... ויוקק מידותיו ויקוק רב וימית תאוותיו ותשוקותיו הדימוניות". ועי' עולת ראייה חלק ב, עמ' ס' יוגקתי מפשע רב".

191 אורות התשובה, 10.

192 שם מ — מב.

תפילה וצעקה מעומקא דליבא "והתגלותה בפועל על המעשים בתי-
 קונם"¹⁹³, תביא לאדם את הגילויים העליונים מלאי השמחה והחיים¹⁹⁴.
 ואם כי חשובה היא התעסקות ברוי-תורה לעלייתו ולגאולתו של היחיד — חשיבות
 נעלה ביותר נודעת לה ביחס לגאולתה של האומה¹⁹⁵, וכאן באים אנו כבר לפרק
 השלישי — לתשובת ישראל.

193 שם מג.

194 שם מד.

195 וע"ע אורות התשובה עמ' טו, סימן ט. אורות-התורה, ס': לסתרי תורה ורויה.

תשובת ישראל

"תיקון העולם שיצא ממקורם של ישראל
הוא האידיאל של התשובה" ("אורות" קכז)

ש ל ש ה א י ד י א ו ת : ה א ל ה י ת , ה ל א ו מ י ת ו ה ד ת י ת

את האדם מצאנו כמרכז להיחיה, כצירוף כללי של סגולות "ועליית הרוחניות על דם"¹. גלינו, אפוא, את תפקידו הרוחני של האדם בעולם, והיינו תפקיד זה עם מהלך התשובה הקוסמי והאנושי. מה מקום, אם כך, לייחודה של אומה, לתשובתה הפרטית?!

נוסף לאידיאה האלהית—הרעיון הרוחני היסודי, קיימת האידיאה הלאומית—צורת החיים החברתיים של קיבוצים אנושיים. שתי מערכות מקבילות אלה הגן המקוריות של זרמי החיים האנושיים.²

אכן "ראוייה היא האנושיות שתתאחד כולה למשפחה אחת, וחדלו אז כל התגרות וכל המידות הרעות היוצאות מחילוקי צמים וגבולותיהם"³, כי דומה, שבעצם קיומה של האומה ישנה נסיגה מתשובת ההווייה השלימה, שהרי על-ידי-כך מתרבה השנאה בעולם. אולם "צדקה עשה הקב"ה עם עולמו, מה שלא נתן כל הכשרונות במקום אחד, לא באיש אחד ולא בעם אחד, לא בארץ אחת, לא בדור אחד ולא בעולם אחד"⁴, כי דווקא מתוך פירוד ופיזור זה תבוא השלימות האחדותית.

במערכת עבודת הלאומים "המחוללת דתות ורגשי-אמונה שונים, סדרים ונימוסים, המסבבים גם הם המון מעשים כבירים בכוח איתן בחיי גוי ואדם, בסדרי החברה ובמהלכי הפוליטיקה"—"אלה שלבי התנועה לצד ההשתלמות של הרעיון האלהי והתבררותו"⁵—נתבצר לאומה הישראלית מקום מרכזי.

גם בהסברת "האידיאה הלאומית באדם"⁶ פוגשים אנו בקו היסודי העובר במשנת הרב: "ההליכה ממעלה למטה וממטה למעלה", המחוללת עממים שונים "בכל קיבוץ אנושי ובכל מצב גיאוגרפי לפי ערכם"⁷, וישראל הודות לתכונתם הפסיכית, יחסם

1 התרבות הישראלית עמ' 19.

2 במאמר "למהלך האידיאות בישראל" — על האידיאה האלהית והלאומית באדם — הרחיב הרב את הדבור על כך. ע"י אורות, קב.

3 אורות, קנ.

4 שם קנב.

5 שם קב.

6 במאמר "למהלך האידיאות בישראל" — אורות.

7 שם קב.

ישעיה ת. הדרי

הגזעי, מצב הגיאוגרפי זכו להיעשות מרכז ללאומים, מרכז לאדם ומרכז להזיות. מיוחד במינו הוא המהלך של האומה הישראלית. מראשית צמיחתו של העם — מתקופת האבות — פועמת בו "השאפה להוציא את האנושיות מתחת סבל גורא של צרות רוחניות ותומריות ולהביאנה לחיי חופש באור האידיאה האלהית, ולהצליח בזה את כל האדם כולו".⁸ תור זהב בא לאומה בימי שלמה "בהבעת עושר האידיאה האלהית והלאומית המשולבות זו בזו",⁹ אולם בימי הבית הראשון היתה זו רק התעלות של הרוח הכללי ואילו "תוכנית החיים של היחידים לא יכלה להתאים גם היא אל התרמוניה העליונה הזו", ומשנכנסה התרבות האלילית לגבול ישראל נדרחקה האידיאה הלאומית מרחק קיצוני מהאידיאה האלהית; ומכיון ש"הנשמה הפרטית של היחידים" לא הוכשרה לקבל את זרנו של אור האידיאה האלהית בעצמה ולתאם את חייהם הפרטיים עם שלימות הרוח של הכלל, באה השבירה של המצב ששלט בתקופת הבית הראשון.

תקופת הבית השני הגבירה את ההשפעה האלקית הפרטית, זו שנתגלתה בשמירת המצוות לפרטיותה ובהתפרסמות הדעות והאמונות "על דבר חיי-הנצח האשיים".¹⁰ קודם לכן מצאו פרטים אלה את מקומם באידיאה האלהית הישראלית, שהיא "האידיאה האלהית המיוחדת לישראל, בתור אומה המסוגלת לזה מצד נשמתה הלאומית, אולם כשהאור הכללי הוזה הסתלק בימי בית שני, מפני שעדיין "לא מורק ושוטף הכוח הציבורי, לעומת כל הקלקולים הרבים והזוהמה שקלט בקירבו, בשחת העם את דרכו בימי טובה ושלווה" — באה תחתיו האידיאה הדתית, זו שהצטמצמה בפרט ובמעשיו. זוהי אף זכותה הגדולה של תקופה זו, בה קיבל הפרט את חינוכו הדתי היסודי.¹¹ אין זאת אומרת שהאידיאה האלהית הישראלית מקפחת את חלקם של הפרטים הכלולים בה ומתעלמת מצרכי התפתחותם, אדרבה — בקישורם האמיץ לכלל יתברכו פרטים אלו, הם יתעלו למצב בו "אין צורך לשום חשבון של: שלי-שלך".¹² אולם "חשכת חורבן בית ראשון וסילוק השכינה העליונה — האידיאה האלהית — גרמה לפרט את מה שהיה גנו ובלוע בזיו אורו של הכלל כולו".

ומכיון שפרטים אלו יצאו לאוויר העולם בצורה ברורה ומתוררת ולא הוטבע עליהן תו ישראלי מיוחד, קנו דעות אלו שביתה אף בלבות היחידים מאומות העולם שהר-כיבו וחיגו לכך את היסודות האליליים שבתרבותם.

הגורם לכל הירידה הזו הוא הפירוד, התריס שנכנס בין האידיאה הלאומית הישרא-אלית לבין האידיאה האלהית, ומתוך כך נולדה האידיאה הדתית שהועמדה כנוגדת לאידיאה הלאומית, למרות שכל יניקתה של האידיאה הלאומית באה מהאידיאה

8 שם קד. 9 שם קו.

10 וע"ע אגרות הראיה, ס' שא: "עיקר הדרה של תורה היה עליי הבית השני".

11 ע"י הסבריו העמוקים של הרב במאמר זה נסתלקו קושיותיהם של מבקרי המקרא על הופעת אידיאת הגמול האישי ורעיון תחיית המתים בתקופת הסופרים. ע"ע.

12 אורות, קיא.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק 269

האלהית. ניגוד זה שהאידיאה הדתית יצאה בו כמנצחת, הציג את האידיאה הלאומית "כמסחר המתפשט על גפשות רבות" והוריד את הגבורה הלאומית אל השיטה המדינית¹³.

שוב נפגשים אנו בהסברו היסודי של הרב: המהלך מלמעלה למטה הנובע מאי-היכולת להכיל את האור הגדול "הנשבר" ויורד: איחוד האידיאות — האלהית והלאומית — בישראל, ההתפוררות בימי בית ראשון בעקב היחידים, התחזקותם בימי הבית השני והתרופפות האידיאה הלאומית, ועפ יציאתם של ישראל לגלות — נצחון האידיאה הדתית הנוטלת מהאידיאה הלאומית את זכות קיומה. שתי האידיאות הגדולות המאוחדות התפרדו, משלו בנפרד, ולבסוף "פשוטו את הרגל" כליל, לא נשארה מהם אלא תולדה צולעת, "שקר שאין לו רגלים"¹⁴.

גלות ישראל

הגלות החריפה את הקרע. האידיאה האלהית התכנסה בתוך בית-המדרש ובקן היהודי הדל, האידיאה הלאומית נשכחה גם מלבם של היחידים שעדיין החזיקו בכנפיה של האידיאה האלהית — והיה העולם חשוך ושמים "ורק טהורי-נשמה משערים את עומק הכאב והיגון הזה, הצער העולמי המקיף וכולל, והחודר בפרטי-פרטי החיים האומללים המליאים חמת ד' — של פירוד הדביקים והקטנת האורות"¹⁵.

אולם בנקודת השפל האיומה ביותר, בתום המהלך של "מלמעלה למטה", בשלב האחרון של סולם הירידה — בא המפנה, מתחילה העלייה "מלמטה למעלה"; כי ישראל אלו מובטחים ועומדים לעשות תשובה, להתקרב אל הרצון המקורי שלהם, למרות כל קירות הברזל העוצרים-חוצצים בעד התגלותו של טבע איתן זה"¹⁶.

ובדרך העלייה הזו נתקנו פגמים רבים: "האידיאה האלהית התנשאה מעל לגבול של גוי מיוחד, החכמה הנאצלת והמופשטת" הפכה להיות נחלתם של כל אומה ולשון, מיליוני לבבות הודככו, רשעת האדם האילי הופגה ורוח אמת נכנסה בלבבות. התב-ססה ההכרה, שאין האלהות מוגבלת בתחום גיאוגרפי ובממלכה מיוחדת — "ועיניכם תראינה ואתם תאמרו יגדל ד' מעל גבול ישראל" (מלאכי א.) זאת ועוד: הפרטים שהיו כלולים באור הכללי, נתבררו בימי החשכה, קניינים רוחניים רבים נתוספו ועולמו הרוחני של הפרט נתבצר.

אולם לא זו בלבד שהגלות גרמה להתבסמותו הכללית של העולם, אלא שהיא אף הביאה תקנה לישראל.

נשמתה של כנסת-ישראל בוששה היתה בפנימיותה על החטאים ועל הטומאה שבאה לעולם על-ידי הפירוד. כלימה פנימית זו גרמה לחולשה פנימית-כללית, ומשום כך לא הצליחו כל הנסיונות שנעשו בתקופת-הגלות להחזיר "בקרב האומה בכללה רוח גבורה בולטת וגלויה"¹⁷.

15 שם סט.

14 אורות, קיב.

13 שם קיד.

17 אורות, קטו.

16 אורות התשובה, עמ' יז.

ברם בינתיים עברה הנשמה הכללית של האומה את כור הברזל המצרף של הגלות, ומתוך שנמנעה ממנה כל פעילות מדינית וסכסוכים פוליטיים, התעמקה בחשבון עול-מה ונתבררה לה יפה מהותה הפנימית. "עזבנו את הפוליטיקה העולמית מאונס שיש בו רצון פנימי, עד אשר תבוא עת מאושרה, שיהיה אפשר לנהל ממלכה בלא רשעה וברבריות. אין הדבר כדאי ליעקב לעסוק בממלכה, בעת שהיא צריכה להיות דמים מליאה, בעת שתובעת כשרון של רשעה. אנו קיבלנו רק את היסוד כפי ההכרח לייסד אומה, וכיון שנגמל הגנוע הודחנו ממלך, בגויים נתפורנו, נזרענו במעמקי האדמה, עד אשר עת הזמיר הגיע וקול התור ישמע בארצנו"¹⁸.

עתה עומדת האומה נקיה מחטאיה, מצויידת בנסיון וחמושה בקנייני-רוח, כשרג-שות לאומיים פועמים בלבה וחפצה לשוב אל קינה "הולך בה הלך וגדול"¹⁹. מוצא רוח גדול זה אינו מוכר לכל; מוצאו וכוחו אינם גלויים, מיהו המסתכלים העליונים מבחינים בשורשה העליון של תנועה רבתי זו, והם יודעים, כי "הארת התשובה ישנה בישראל. התעוררות חפצה של האומה בכללה לשוב אל ארצה, אל מהותה, אל רוחה ואל תכונתה, באמת אור של תשובה יש בה... התשובה היא פנימית, אלא שהיא מכוסה בהרבה מסכים חוצצים — ואין כוח בשום עיכוב ומניעת-השלמה לעכב את האור העליון מהופיע עלינו"²⁰.

דרך הבניין והשיבה

אמנם לא קלה תהא דרך חשיפת האור. "השלווה הגשמית שתבוא לחלק מהאומה (שאף היא פרט בתשובה הכללית — הערת), אשר ידמו שכבר באו למטרתם כולה, תקטין את הנשמה, ויבואו ימים אשר תאמר אין בהם חפץ. השאיפה לאידיאלים נישאים וקדושים תחזל, וממילא יירד הרוח וישקע — עד אשר יבוא סער ויהפך מהפכה, כי "מקובלים אנו"²¹, שמרידה רוחנית תהיה בארץ-ישראל ובישראל בפרק שהתחלת תחיית האומה תתעורר לבוא". "הצורך למרידה זו היא הנטייה לצד החומריות שמוכרחת להיוולד בכללות האומה בצורה תקיפה, אחר אשר עברו פרקי שנים רבות שנאפסו לגמרי מכלל האומה הצורך והאפשרות להתעסקות חומרית. וזאת הנטייה כשתיוולד תדרוך בזעם ותחולל סופות, והם-הם חבלי משיח אשר יבסמו את העולם כולו עלידי מכאוביהם"²².

מהי, איפוא, דרך הבניין? איזו היא דרך השיבה?

האיחוד המלא והגמור של שתי האידיאות, הארתם של שני הבתים — הבית הראשון והבית השני — בהתאחדות זו, ימצאו מקום האורה האלהית שהתפשטה בגויים. האידיאה הדתית שנתבססה בגלות, האידיאה הלאומית המופרדת — כל אלו בהתחברם אל "החיים הבאים בעצמם במקום גדולם" (וחיים אלה עצמם מוסיפים "קניינים

18 שם יד. 19 אורות, קטן.

20 אורות התשובה, צו.

21 ספרי. וע' בהערות שבסוף "חזון הגאולה". 22 אורות, סד.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עפ"י משנתו של הרב קוק 271

חדשים") יהו את נס הגאולה, את נקודת המוקד של השירה החדשה אשר פדויי ד' יבשרו. "התשובה אל הטבע הישראלי ההולכת ומפעמת בהתעוררות התחייה הלאומית ותקוותיה, אך היא תביא את התשובה השלימה האחוזה בחכמת ישראל המצומצמת, וקשורה גם יחד בחכמת אלהים חיים העליונה... מי הוא זה אשר יוכל לתאר... כל האושר הגדול וכל הדר התשובה, הגנוח בתחיית האומה ההולכת ומתגלמת בארץ-ישראל"²³.

אולם תוך כדי דאגה לתשובה הרוחנית הגדולה אל נא נסיח דעתנו מן התשובה הגשמית. אף כאן אנו עומדים פנים בפנים מול גדולתו של הרב זצ"ל. "כתבו על התשובה גדולי הדורות שעברו, החסידים היותר גדולים" אולם בדבריהם מצאה מקום רק התשובה הרוחנית מבלי הסברת היסודות שעליהן תיבנה, הכהן הגדול מאחיו, הרואה האלהי שעמד בפתח שער הגאולה, הסביר אף את התהליכים המציאותיים של התשובה הכוללת: "כל תשובתנו תעלה בידינו רק אם תהיה, עם כל הוד רחניותה, גם תשובה גשמית יוצרת דם בריא, בשר בריא, גופים חטובים ואיתנים, רוח להט זורח על גבי שרירים חזקים... ואל ייפלא אם יש חסרונות במהלך התחים של העוסקים באימוץ הגופני ובכל החיזוקים הארציים בישראל. כי אפילו הופעת רוח הקודש צריכה בירור מתערובת צחצוחי טומאה שמתערבים בה"²⁴.

במהלך התשובה הכללי מראה הרב על עוד תהליך תשובה פרטי הקשור לתשובתם הכללית של ישראל. "מחוייבים אנחנו שלא להעלים עין מן המקור של החולשה שנחלשה היהדות הנאמנה בכוחה והשפעתה בתוך חלקים רבים שבשטח היישוב ההולך ומתחדש בארצנו הקדושה, בין בחלקים הרוחניים והמוסריים, כמו: ההשפעה החינוכית והספרותית וכיוצא בזה, בין בחלקים המעשיים והחומריים שבו, כמו: סדרי החיים שבחלקי היישוב כולם, עלינו להודות, שהסיבה העיקרית לזה היא מפני שהקהל הקדוש שומרי תורה ומצוה התרשל לצערנו הגדול הרבה יותר מדי בלקחת חלק בכל התנועה הקדושה של יישוב ארץ-ישראל... על-ידי התשובה אשר ישוּבו דחוקא הצדיקים וכל שלומי אמוני ישראל לתקן החטא של עזיבת חובת ההרגשה המעשית והעיונית ביחס לקדושת ארץ-ישראל, וחובת בנינה על-פי כל הדרכים, אשר השיית מחבב שיאפשרו לנו בכלל ובפרט; מתוך אותה התשובה, שהיא נובעת מאורו של משיח אשר הוא עתיד לאתבא לצדיקא בתיובתא—מתוך האור הזה בטוחים אנו בעוה"י בגאולה שלימה"²⁵.

מיהו, גם בעבר מזה נעשו שגיאות רבות. התנועה של התחייה הלאומית, הצינות ואגפיה—עיקרה ויסודה מקודשת קודש קודשים, ממקור הקודש היא מוצאת; והנה תנועה זו הגבירה על מושגי הקדושה היסודיים את החול, והתגברות הזו מביאה מחלה ויסורים המתפשטים בכל חלקיה. "אמנם החול הוא מוכשר להיות משמש בקודש..."

23 אורות, צו.

24 אורות, פ.

25 חזון הגאולה, ע' רת.

אבל חלילה לו להשיג את גבולו ולעמוד במקומו. הקודש מוכרח לשוב על כנו בתנועה הלאומית והציונית שלנו, כי רק עמו מקור חיים. ואז יחיה הוא בכוחו גם את ערכי החול, אשר הוכנו ואשר עוד יוכנו להיות למסעדים. וזאת תהיה לנו דרך התשובה "אשר תרפאנו מכל מחלותינו"²⁶.

ברם הרב לא היה נמהר להשתתף בכל מפעל שלא היה בטוח בסימומו הטוב המכוון למטרה העליונה, וכאשר נתבקש לקחת חלק בעבודת ירחון ספרותי שלא היה ישר בעיניו, כתב: "אמנם בטוח אני שדורנו זו דווקא, על פתחי תשובה הוא עומד, ותשר-בתו תשובה גדולה תהיה, תשובה מליאה, ודווקא מכוחות הפורצים בשטף בלתי מעוצר, זרם חיים יתפרץ להחיות עם רב. אבל אי-אפשר לנו למהר בהשתתפות, עד שנראה סימנים הגונים של נטיית הרוח לצד הבניין"²⁷. כי אמנם במהלך הנוכחי של שיבת ישראל יש ונדמה לנו כי הנה באה נסיגה גדולה, אולם הרואה הגדול ציווה: "יתפתח היישוב בארץ-ישראל, נשמת האומה תתעורר לתחייה, מעומק טבעה תכיר את כל מהותה", ואז "יתפרץ הכוח הפנימי כהר-פרצים; והחיים הישראליים, מתוך הכרח פנימי והכרח חופשית גם יחד, יעשו באותו צביון הראוי להם — הצביון הראוי להם הוא אשר יביא את התשובה הגדולה, את התשובה מאהבה", ומשום כך "אין להצטער כלל מזרעי הרוח הלאומי הטבעי הזולך וסואן; גם הקלקולים שהוא מקלקל במהלכו, סופם לבוא לכלל בניין ותיקון"²⁸. גם מתוך החול יגלה הקודש וגם מתוך החופש הפרוץ יבוא העול האהוב — זאת תהיה הפליאה העליונה של חזון הגאולה — וסוף הכל לתשובה המביאה רפואה וגאולה לעולם"²⁹.

אולם מדוע באו קלקולים אלה?

"כי הציור של גדולת האור האלהי הוא גדול מאוד בפנימיות הנשמות של דור אחרון של עיקבא דמשיחא, במידה כזו שאין להם עדיין הסתגלות, איך להנהיג את החיים הממשיים על-פי גודל עליון זה — מתוך כך באה הכפירה ואתה הדלדול הרחוני הדומה לחורבן שאנו רואים בדורנו"³⁰. "החוצפא דעיקבא דמשיחא באה, מפני שהעו"לם הוכשר כבר עד כדי לתבוע את ההבנה איך כל הפרטים הם מקושרים עם הכלל, ואין פרט בלתי מקושר עם הגודל הכללי יכול להניח את הרעת"³¹. "החוצפא של עיקבא דמשיחא הוא מעוט אור לשם תיקון הכלים, ואינה דומה כלל למאורעות של עבריינות אחרים, שהם היו לקורות גמורות, בדרך הריסה. אמנם ישנם גם בתוך המחנה הזה של בעלי החוצפה גם זיקין שהם מוכרחים להידעך לגמרי"³². אולם

26 חזון הגאולה, עמ' קע.

27 אגרות הראיה, ס' תמה.

28 אורות, עס.

29 אורות התשובה, צז.

30 אורות, סו.

31 אורות התשובה, יב.

32 אורות, פב.

התשובה בחינוך היחיד והחברה עם"י משנתו של הרב קוק 273

"דרך הרפואה היא רק להרבות כלים, הסברות ותכניות המועילים לסול דרכים בשביל הסתגלות מעשית על-פי האורות היותר עליונות... שכל אלו ההכנות דרושות הן לתשובה השלימה העומדת אחר כותלנו"³³.

כדי לגלות את הקשר שבין הפרט לכלל (למשל: בין הנחת תפילין לגאולת האומה) צריך לעסוק בפנימיות התורה³⁴. ואכן "אם היה העולם עוסק באורה של תורה במידה זו, שתתגדל הנשמה הרוחנית עד כדי הכרת הקישור הראוי של הפרטים עם הכללים הרוחניים, היתה התשובה ותיקון העולם הבא על-ידיה מופיעה ויוצאה אל הפועל; אבל כיון שההתרשלות גרמה שאור-התורה הפנימי, הטעון רוממות וקדושה עצמית לא הופיע בעולם כראוי, באה התביעה של סידור חיים כאלה — שהפרטים יהיו מובנים במובן הכלל — בומן כזה, שהגמר של גילוי האור וסלילת הדרך להבנה זו עדיין לא בא, ומזה באה ההריסה הנוראה".

"ואנו מוכרחים להשתמש בתרופה העליונה שהיא תוספת כוח בכשרון הרוחני, עד אשר הדרך איך להבין ולשער את הקשור של כל ענייני הדעות המעשים התוריים עם הכלל היותר עליון, יהיה דבר המובן והמוצע בדרך הישירה על-פי הרגשות הנפשיות השכיחות, ואז יושב כוח החיים הרוחניים במעשה ובדעה, להופיע בעולם, ותשובה כללית תחל לתת את פרייה"³⁵.

נתגים לומר שהשקפתו האופטימית של הרב באה בדור של בעלי כוחות נפש גדולים ומשום כך האמן האמין בתשובתו³⁶, אולם בדור דל-מעט וחסר חזון האם תיתכן תשובה?

מיהו הרב סבור, שאין להבדיל בין "פגמים מוסריים, שהשורש שלהם הוא הנטייה מהמוסר הטבעי", ובין הפגמים הדתיים הנובעים "מנטייה מהמוסר האלהי" — אלה ואלה באים מ"שיקוע גורא בגסות החיים החומרניים"³⁷.

קיימת, אפוא, השוואה בין דור חסר מוסר טבעי ובין דור חסר מוסר אלהי, וזה כזה ישוב בתשובה.

אולם הרב זצ"ל לא הסתפק בניסוחים כלליים על דבר התשובה הכפולה של המאמינים והבלתי-מאמינים, וכל תקופת חייו האחרונה מוקדשת היתה לפעילות מעשית והנהגה רוחנית בכיוון השיבה הזו.

הנהגה זו אינה נעשית בפנים זועפות ובכעס עצור, אלא באהבה אבהית; "וכבר דיברתי כמה פעמים שדווקא זה הדור, הנראה כל כך ריק ופורק עול הוא היותר מוכשר לאור וחסד, ולהחזיק בכל עוז בדרך ד' הטובה הזאת, ולא התפעל מכל אלה החפצים להגביר סטרא דינא, אפילו אם יהיו צדיקים וגדולים בתורה"³⁸, כי ככל

33 שם טו.

34 ע"י לעיל על התשובה והעסק ברזיתורה.

35 אורות התשובה, יב. וע"ע חכמת הקודש מא — ס: "איחוד הכללות והפרטות".

36 ע"י עקביהצאן: הדור.

37 אורות התשובה, יח.

שיתחזק הקשר בין המדריכים למודרכים למרות שיגאותיהם של האחרונים "ככה מוכרחים רגשית-שובה נסתרים להתנוצץ בלבבם, והרגש מביא לידי מעשה, ומעשה מביא לידי אמונה, עד שמצילין על-ידי הדרכה זו נפשות ודורות בעה"ת"³⁹. ועל-כן "כשאני רואה גם בריקנין שבנו איזה מידה טובה, איזה יושר ואמת, או גם שיחה נאה ודרך-ארץ, אני מקרבו בשביל זה, ואקוה תמיד שעל-ידי-זה יחזרו למוטב אם הרבה או מעט, ואפילו אם יגרום כוח ההתקרבות, שרעיון כל זהו של תשובה מיראה או מאהבה יתכנס בלבבם על רגע אחד, כדאי כל הטורח שבעולם"⁴⁰.

דרך זו של הרב לא ישרה בעיני גדולים וטובים, קראו לה דרך מסוכנת, אולם הוא ז"ל כתב: "אבל הדרך שאני הולך עליה בעבודת ד' יתברך שמו, יודע אני שהרבה עמלתי עליה, בדמי, בבשרי, במוח עצמותי ובכל כוחותי, עד שהאיר השי"ת ברחמי את עיני לעמוד עליה, ולפני איננה דרך מסוכנת כלל, כי אם דרך-הקודש יקרא לה"⁴¹.

ואף את ההסבר היסודי לדרך זו פירש הרב: שני דברים עיקריים בישראל: הקדור-שה התורשתית — הסגולה הלאומית והבחירה. בעיקבא דמשיחא מתגבר כוח הסגולה, "אמנם לפעמים מתגבר חושך כזה שמפסיק את הופעת הסגולה", אבל כזאת קורה רק אלהה השונאים את ישראל ודורשים רעתם במעשה ובמחשבה, אולם בדורנו "נתרבו נשמות רבות שאף-על-פי שהן שפילות מאוד בעיני הבחירה — ועל כן הם נגועים במעשים רעים רבים ובדעות רעות מאוד — מכל-מקום אור הסגולה מאיר להם. ועל כן הם מחבבים מאוד את כללות ישראל וחושקים בארץ-ישראל ובכמה דברים טובים ויקרים מהמידות שהם באים מסגולת-ישראל בטבע נפשם".

תפקידם של תלמידי-החכמים הוא להפריד בין היסוד הטוב ובין מעשי הבחירה הגרועים כדי להגביר את הטוב היסודי הצפון בהם על הרע הבחירי עד שיסתלק לגמרי. מיהו, לא כל אחד מוכשר לתפקיד זה, ומי שסכנת-הדבקות צפויה לו — "השי"ת נותן בלבו רצון של שנאה ושל התרחקות כדי שלא יבולע לו; אבל מי שהוא תמיד שקוע ברעיונו בהסתכלות פנימית... חייב ומוחה לקרב פושעים אלה; ופעולת קירוב זו "אינה חזרת ריקם בשום-פעם": יש לפעמים שהתוצאה היא הטבת המעשים, ויש שהתוצאה היא התעוררות גרעין פנימי המבטיחה, שהללו "לא ייפטרן מן העולם בלא תשובה", ויש שההתעוררות מועילה רק לדור השני, לבנים אשר ישיבו בתשובה את אבותיהם.

ואכן, "לא את כל הפושעים אני מקרב, כי אם אותם שאני מרגיש שכוח סגולי מונח בפנימיותם", ואף-על-פי שהמינים והכופרים על-פירוב אבדו את סגולתם

38 אגרות הראיה, סי' שעה, וע"ע במאמרו: "תעודת ישראל ולאומיותו" — אוכרה חלק א, עמ' 10 — סי' 10, ובעקבי הזמן, עמ' 1.

39 אגרות הראיה, סי' תקט.

40 אגרות, סי' תקכב.

41 במכתבו אל הרב"ז — "אגרות", סי' תקנה.

התשובה בחינוך היתיר והחברה עם⁴³ משנתו של הרב קוק 275

הפנימית, לא כן הדבר בדור של עיקבא דמשיחא, ואף שהללו יש בהם "חושך רב וכבד מאוד", הסגולה הישראלית מתגלה בהם.

ומתוך שרבונו מסתכל היה בפנימיות המהלך, וכל כוונתו בדרך קירוב זו היתה לשם ישוב ארץ-הקודש, "שיש בה סגולת קדושה, לנבואה ולהשראת רוח-הקודש ולזכות על-ידי ההליכה בה לעולם-הבא" — לא חשש להיקרא "ציניסיט", "ואם יהיו כל הציניסיטים חושבים כן, תהיה תפארת לכל גדול בישראל להיות "ציניסיט" כזה"⁴².

כאמור לא חסך הרב מאמצים להשיב את לב ישראל לאביהם שבשמים. בערב ראש השנה האחרון להיותו עמנו, קרא קריאה גדולה על "התשובה והשלום"⁴³, אל "האחים היקרים הכואבים את כאב עמנו — היודעים ברור ששום כפואה של המצב המחריד של הכלל כולו לא תיתכן שתבוא זולת על-ידי תשובה אל ערש ילדותנו, אל ארץ הקדושה, לבנותה ולהיבנות בה. אמנם ישנם דברים רבים שהם מעכבים את התשובה ואנו חייבים לסלקם מקירבנו, אבל הדבר שהוא המעכב הראשי, שהוא כולל בקירבו באמת את כל יתר העיכובים, ביחוד ממידתה של התשובה הכללית של כל ישראל לכל מפלגותיו, ביחד עם הקשר על מהלכה של צמיחת הגאולה ההולכת ונובטת אצלנו — הוא המושג על ציור התשובה". כי שלא בצדק קושרים רעיון זה עם דלדול נפש, עם חולשה ורפיון, ותיאור זה של התשובה פוגם גם את תוכן התשובה של כל יחיד במידה ידועה, אבל יותר מכל הוא מעכב את התשובה הכללית, שהיא מוכרחת לבוא כעת עם רשמי קוץ הגאולה"⁴⁴, שהרי לקראת גאולה זו אנו חייבים להיות אזורים בגבורה "ומשתוקקים לשובע טל של חיים", ואילו הצמדת רעיון התשובה לרפיון, ודלדול נפש מונע את ההתחזקות הוו. "ובשביל כך הגנו כעת חייבים לגלות, שהתשובה האמיתית של כל ישראל — שהשיבה לארץ-ישראל היא אחת מחוליותיה הגדולות — מוכרחת להיות מוצבת בקרב נפשנו בצורה של חזיון רב אונים...".

"התשובה החייה, שהיא נובעת מתוך אוצר הגשמה של הכלל כולו, באה אלינו על-ידי הופעות שאנו יכולים לחלק את פרקיהן בהכרה דרגאית באופן המשיב לנו ארבעה ערכים נצחיים: כבוד, חיבה, דעת וחיים. הכבוד מוכרח לשוב אלינו, כבוד הכלל, כבוד האומה וכל קנייניה המקודשים הנעלים"⁴⁵. "קודמת לכל מיני תשובות שהן באות אחריה היא התשובה אל כבוד ד'⁴⁶. אחד מיוחד מצדדי התשובה — יהיה הצער על העלבון שנעלב הרוח הגדול האצור בכל מה שהנחילונו אבותינו שאין שעור לעונו וכבודו. הצער הגדול הזה יתפרץ בעז, ויילוחה אליו כוח של יישוב הדעת ומתינות. לדעת גם כן מה שיש להבר מתוך כל דרכי התעייה אשר נכשלו בהם"⁴⁷.

42 אגרתו המקיפה לרדכ"ו, ס' תקנה.

43 חזון הגאולה, עמ' רלב.

44 שם. וע"ע אורות התשובה, צא, ו; צח, ו.

45 שם. 46 אורות התשובה, י.

47 אורות התשובה, יא.

“אחרי הכבוד מופיעה החיבה, ושולחת לנו את קויה. אחרי החיבה מוכרחת הרעת לבוא, גירוש עם־הארצות והבורות, בהתמדה ושקידה תדירית. וכל אלה הערכים יביאו לנו את החיים, חיי היהדות השלימים במילואם.”

מתוך תשובה כזאת מוכרח אור השלום גם הוא להופיע עלינו בזהרר... הקשיבו נא אחים יקרים ושימו את מפתח הזהב הזה, מפתח של הגאולה האמיתית — התשובה — על לבבכם⁴⁸.

במאמרים ובהזכרות, בכתבי־עת ובספרים קרא הרואה הגדול לתשובה “שובו אל רוח עמנו, שובו מחילול־שבת, שובו ממאכלות אסורות, שובו ובנו את העם ואת הארץ והיבנו ז’⁴⁹.”

אמור מעתה: הכלל הגדול של התשובה: פנימיות, אמור אף בתשובת האומה⁵⁰. ואכן, “האומה שלנו תיבנה ותתכונן” על־ידי שהתוכן האצילי המקודש של היתפשט, יתגבר, ישתכלל ויתאמץ. כי עקירת הטבע של קדושת היהדות, היא הגורמת לכל בלבולי הדעות. באים להתחכם ולמצוא בסברות והגיונות, דבר שצריך להיות בעצם ההווייה הנפשית ובטבע הרוחני וגם הגופני של הכלל כולו⁵¹.

התאחדות האידיאות כשיאה של התשובה

כאמור, נוסחתה הכללית של תשובה זו היא התאחדות האידיאות, ולכשנוסחה זו תפורק לגורמים, תתגלה חשיבותן של כל פרטי המצוות המעשיות, ובמיוחד המצוות השמעיות, אשר יגלו את האור הכללי הגנוז בהם⁵², ויסיעו על־ידי־כך לארוג את ויחיד במסכת הכלל כולו. כי מכיון שהפרטים מאוחדים עם הכלל כולו, הרי שכל פגם בפרט מחליש את הקשר בינו לבין הכלל, ומתוך “שנשמתה של כנסת ישראל היא הצדק המוחלט”⁵³, הרי שפגם מוסרי שאדם מישראל עושה — מרופף את האחדות שבינו לבין כלל ישראל. לכן “התשובה הראשונה היסודית”⁵⁴ של האיש מישראל, “היא להתקשר עם האומה בנשמתה, ועמה הכרח הוא לתקן את הדרכים והמעשים כולם, לפי אותו התוכן המהותי שבנשמת האומה”⁵⁵.

רעיון עליון זה של התאחדות האידיאות היה כל זמן הגלות, שעה שאיחוד זה לא יכול היה לצאת לפועל בכלל סתרי־תורה, אולם עתה כ”שהתביעה הפנימית להתאחדות” גדלה — צריך לגלות דעות אלו כדי להחיות את האומה ממקורה. גילוי נאצל זה צריך לשמש נושאי מרכזי לספרות הגאולה של הדור. הסופרים חייבים לבצע משימה היסטורית זו — להביא לנגאלים את בשורת האיחוד.

48 חזון הגאולה, רלב. 49 חזון הגאולה, רלח — רמ; ו”ע אוכרה, חלק א, עמ’ קפב.
50 ע”י לעיל בפרק על פנימיות התשובה אצל היחיד.

51 אורות התשובה, סח; שם צו.

52 שם יח; נט, סימן ב.

53 שם עמ’ י, עמ’ נט. ו”ע שם ט; עמ’ נו, סי’ יא.

55 על קשר היחיד והכלל בישראל ע”י אורות, קמג.

הספרות והתשובה

חשיבות רבה יחס הרב לספרות, "כי מה הוא הכוח הפועל את כל השינויים הנמרצים בקרבו (של הדור) שבגללם אנחנו כליכך סובלים אם לא הספרות" ?⁵⁶ חייבים אנו, אפוא, לדאוג לכך, "שגם בזה המקצוע יהיה לנו משלנו"⁵⁷. "אנו צריכים לחזק ידי סופרים ומשוררים וכל בעלי כשרון אמנותי המוכשרים לעבוד על שדי המחשבה הצלולה, מחשבת התחייה הלאומית... לחפש כמטמונים אחרי כוחות רעננים... לייסד במות ספרותיות וכו"⁵⁸.

וכל זה למה? כדי ש"רגשי התשובה בכל הוד יפעתם, בכל דכדוכי נפשם היותר עמוקים" ייגלו בספרות, "למען ילמד דור התחייה את התשובה בעומק הנפש, בתכונה חיה ורעננה ושב ורפא לו"⁵⁹.

אמנם כדי שספרות כזו תצליח, חייבים הסופרים להתקדש, כי "כל סופר שאינו עמל לטהר את מידותיו, לזכך את מעשיו ואת רעיונותיו עד שיהא עולמו הפנימי בעצמו מלא אורה — לא יוכל להיקרא סופר באמת. ואם את הספרות הישראלית אנו חפצים להחיות, צריכים אנו ללכת בדרך הקודש הזאת, לבוא מן הקדושה אל הספרות"⁶⁰.

ברם בחלק גדול של הספרות שקמה בדורנו מחלחלת רוח הטומאה, טומאת הרעיון, זו הטבועה בנפשם הבלתי-מזוככת של הסופרים. ידועה אימרתו של אחד מגדולי הסופרים שנתפס בקלקלתו: "מטאטא עשוי לנקות אחרים ואילו הוא עצמו מזדהם". מיהו, מטאטא מאובק גורם רק להתפשטות הווהמה.

אולם רוח טומאה זו עבור תעבור, והספרות תתקדש ומחשבה של תשובה תקדם ליצורה, "הרהורי תשובה עמוקים לפני כל יצירה"⁶¹. ואם הרהורי תשובה יקננו בלב הסופרים, הרי שאף הספרות תטפל בנושא נכבד זה, בתשובה ובאביוניה. "הספרות המשוטטת בכל הזוויות שיש שם שירה וחיים, לא חדרה כלל לתוך אוצר החיים הנפלא הזה — אוצר התשובה, באמת לא התחילה כלל להתעניין בו, ולדעת את תכונתו וערכו אפילו מצדו הפיוטי שהוא מלבב לאין חקר"⁶².

"הצער הפנימי של התשובה הוא חומר גדול למשוררי היגון להעיר את כינורם, ולמצייירים טרגיים — לגלות בו את כשרונם"⁶³. אולם אין הכוונה שדכדוך כעין זה יקנה שביחה תמידית בספרותנו, "אנחנו חייבים להתאזר בגבורת נשמה, בכוחה של שירת-התשובה, כל היגון שלה מוכרח להתהפך אצלנו לשירה רעננה, המחיה ומעוררת, דדת, המנחמת ומרפאה"⁶⁴.

56 עקביהצאן, ו. 57 אגרות.

58 חזון הנאולה, קפט.

59 אורות התשובה, צח. 60 אורות, טב.

61 שם; וע"ע אורות התשובה, טח; מד.

62 הקדמת אורות התשובה.

63 אורות התשובה, כט. 64 שם צח.

או אז "קום יקום לנו משורר התשובה שהוא יהיה משורר החיים, משורר התחייה, משוררה של הנשמה הלאומית ההולכת להיגאל"⁶⁵ בצדק העירו⁶⁶ כי הרב עצמו שהיה משורר־אמת הוא־הוא שהיה משורר התשובה.

האחדות שבתשובת ישראל, האדם והעולם

כדי למלא את השאיפה היסודית של ישראל, פרסום האידיאה האלהית בעולם, צריך שהציבור הנושא אידיאה זו "יהיה בעל מדינה פוליטית וסוציאלית וכסא ממלכה לאומית — והאידיאה האלהית המוחלטת מושלת שמה ומחיה את העם ואת הארץ במאור חיה"⁶⁷.

המטרה איננה, אפוא, מדינית גרידא — שהרי "תחיית האומה היא היסוד של בנין התשובה הגדולה, תשובת ישראל העליונה ותשובת העולם שתבוא אחריה"⁶⁸, כי "כנסת ישראל בהרגשתה הרוחנית העודפת היא הראשונה בעולם לתשובה"⁶⁹. "ראש הפיסגה של נשמת האומה היא המגמה הכללית, שהאומה שאפת אליה בעצם הווייתה, וזה כבר יוצא על כללות ההווייה, ורעיון התשובה העליון נעוץ במרום חביון זה"⁷⁰.

נראה ש"מרום חביון זה", הוא נקודת הפגישה של תשובת ישראל ותשובת העולם, כי המטרה הסופית של ישראל היא המגמה הכללית.

המגמה העליונה שהיא פנימית — היא רצון העולם, דהיינו, נפש החיים שבה וייה⁷¹. ברצון זה פועמת מגמה להתעלות — עליו של רצון זה הוא התשובה. אף באדם קיים רצון כמוס הדוחפו תדיר "להחפץ המגמתי" העומד ממעל לו⁷², להעלאת עצמיותו אל העולם המגמתי העליון. ואף בישראל קיימת השאיפה היסודית למגמה הכללית.

במהלכם של שלושה אלה: העולם, האדם וישראל, מכירים אנו בחוק ההתפתחות, אולם לא התפתחות חיצונית "שיסודה כמו מיכני"⁷³, ושבה פועלים על־פני־רוב חוקי התפתחות איטיים והדרגתיים, אלא התפתחות מתעלה, בוז קיימים דילוגים פתאומיים — כעין אלו הקיימים בהתפתחות החיצונית, "שיש מין חדש נברא כיש מאין, כמו הקטס־טרופות וכן המינים החדשים בצומח ובחיה"⁷⁴ — המושפעים מרעיון התשובה⁷⁵, כי

שם 3.

66 צבי קפלן במחברתו "שיטין", ששמע זאת מפי הרב סטרליץ.

67 אורות, קד.

68 אורות התשובה, צו, ועי' זגרות תשלו.

69 אורות התשובה, טו. 70 שם ט.

71 חכמת הקודש, ששא.

72 שם תקעד.

73 עי' מאמרו של מרר הרב כהן ב"סיני" תש"ו.

74 שם.

75 "חכמת הקודש" תקפה.

התשובה העליונה היא זו הנעשית בדליגה ופתאומיות⁷⁶, דהיינו, פנייה חדה מדרך ההנהגה, דילוג על-ימי מדרגות נורמאליות ועמידה על בסיס עליון יותר, "התביטול של התכנים המורגלים גורם חידוש לטובה בעולם"⁷⁷.

נמצא, אפוא, ש"התשובה היא המחודשת חידוש הנפש הרוח בתנועה, כדליגה שכל רגע חדש של חיים נעלה באיכותו על כל החיים הקודמים, ובה מתגלה איכות המגמה העליונה.

תוכנה של מגמה עליונה זו — היא המגמה המשיחית. המשיחיות — באיכותה היא "רוח חדש ואור חדש והכל מתחדש באור גדול"⁷⁸, "ההכוח היותר חדש שיתגלה בעולם, לחדש את החיים בגאולה שלימה — הוא הערך הגדול שיש לרצון האדם בהחייה כולה"⁷⁹.

התקווה הנצחית של ישראל להתגלות זו — לגלות את האלהות שברצון האדם, היא התקווה לאורו של משיח, והיא היא המגמה היסודית של נשמת ישראל. המסד והטפחות של שיטת הרב זצ"ל, היא המגמה המשיחית הכוללת — גאולת ישראל, האדם והעולם.

כשישראל שבים לתכונת רוחם היסודית ומעלים את הרצון למקורו, מתעלה רצונו של האדם, ואז רצון ההחייה כולה מתגלה עליו. "במלואה הגמור של כנסת ישראל יהיה שמור בעולם כל הטוב שיוצא מפלוגת העממים, ושוב לא ימצא צורך בהתפלגות הממשית, והיו כל העמים הכלליים חטיבה אחת ועל גביהם ממלכת כהנים וגוי קדוש"⁸⁰.

אם כל אדם יראה את עצמו כחוליה בשרשרת של התעלות העולם, ועל-ידי-כך יתפתח כוחו וכשרונו, הרי הוא מצטרף לעלייה של ההחייה. ושירת הנפש, שירת האומה, שירת האדם ושירת העולם כולו מתמזגות בקרבנו⁸¹.

"העתידי יגלה את הפליאות של גבורת התשובה, ויהיה גילוי זה מעניין את העולם כולו", הרבה יותר מכל גילויי הפלא הרגילים, כי התשובה תהא גילוי הנוסחא של העולם הרוחני והגשמי כאחד, ואז יקום העולם לתחייתו האמיתית⁸².

"ומתפלש הרוח הגדול בכל לבבות, בכל נתיבות חיים, וכל כוחות החיים הספונים, אשר כל בוני עולם בעתיד מהם ייצאו כולו אומר כבוד עוז וחיים, כולו מוגש ומוקטר לשם אל עולם, לרומם שם אלהי ישראל, להעלות שטפי חיי עולמים אל באר מקור מי חיהם"⁸³.

77 קלו — קלו.

78 חכמת הקודש, תקפג.

79 שם.

80 אורות, קנו.

81 עיי חכמת הקודש, תנט.

82 אורות התשובה, סו.

83 חכמת הקודש, תקצב.